

Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова

Центр національного відродження

Донцов Д. Дух Росії. – К.: Українська видавнича спілка ім. Ю.Липи, 2011.

Одна з останніх праць Дмитра Донцова була своєрідним підсумком його багаторічної творчості. Тут зібрані ключові думки й оцінки автора про Росію як цивілізацію, про ідеологічні і культурні основи російської нації. На цю тему Донцов писав майже усе життя, розглядаючи загадки російського Сфінкса, який став реальною загрозою для багатьох народів і країн Європи і Євразії.

Видання рекомендується політологам і культурологам, історикам та націоналістам, студентам гуманітарних вузів, широкому колу шанувальників ідеологічної літератури.

Переклад з німецької Володимира Вишинського та Івана Зимомрі

Відповідальний редактор і упорядник Олег Баган

Літературний редактор Ярослав Радевич-Винницький

Коректура Ольги Грици

Переклад здійснено за виданням: «Der Geist Russlands» von Dr. Dmytro Donzow / by Schild-Verlag GmbH., München-Lochhausen, 1961. – 96 с.

Зміст

Прості загадки Росії, *Олег Баган*

Вступне слово генерал-майора Дж. Ф. К. Фаллера

Зауваги видавництва

Розділ I. Сили антихриста

Розділ II. Російське месіанство

Розділ III. Дух російського варварства

Розділ IV. Апокаліптичний Дракон і Захід

Післяслово. Чи є Росія непереможною?

З життєвого шляху автора

Прості загадки Росії

I

Тема Росії в українській національній свідомості і культурі має навіть не зовнішнє, а внутрішнє значення. Від 17 ст. російський світ увійшов в українську історію, духовно-церковне життя, а потім у соціальне і ментальне буття, з особливою силою. Сила ця полягає у тому, що один народ (російський), ведений деспотичною владою, відкрив для себе в історичному просторі іншого народу (українського) духовні і культурні джерела, які дзвеніли величчю, багатством справжньої Традиції. Ця традиція, тобто сакральні основи власної органічності, містерії етнічного розвитку слов'янства, синтез глибоких цивілізаційних нуртів, що споконвіків вирували в причорноморській Понтиді, промовляла про особливе покликання земель, які благословив на берегах Дніпра апостол Андрій, земель, що були прабатьківщиною для різних арійських народів, що животворно гамували в собі вітри зі Сходу і Заходу, історичні потоки з Півдня і Півночі.

Тоді, у 17 ст., напівтатарська Москва зрозуміла, що приєднуючи до себе Київ, вона перебирає собі якусь священну, поднадчасову місію, включається в кульмінаційні дійства всієї Східної Європи. Раптом окраїна, відстале царство серед дрімучих лісів Євразії почало перетворюватися, перехопивши ідею Києва, в духовний центр світового православ'я. Тому з таким поспіхом і фанатизмом московські монахи і попи за підказками українських мудреців із Києво-Могилянської Академії переписували історію, перебирали давню славу і переінакшували українські культурні здобутки минулого. Власне, те, що відбувалося між Московією і Руссю після Переяславської ради 1654 р., не було ані політичним союзом двох державних утворень, ані братанням двох слов'янських народів, ані злиттям двох православних традицій. Було це *невпинним поглинанням* одним етносом животворних основ буття іншого. Ніяке порівняння не буде таким точним для означення російсько-українських стосунків, як порівняння їх до взаємин між вампіром і його жертвою. Кров жертви не сприймається вампіром як якась

здобич, ні, це просто для нього живодайний еліксир насущності. Для новоімперської Росії у 17-18 ст. українські духовні, історичні і культурні джерела були чимось таким, без чого вона не мислила своєї вимріяної величі. Адже ці джерела давали їй маєстатичну візію колишньої імперіальної Київської держави, ідею великого християнського місіонерства, розбудованої церковної культури і літератури, зрештою, вироблену літературну мову, яка згодом лягла в основу нової російської літературної мови. Тільки зайнявши ці київські позиції, Москва могла говорити зі світом, насамперед із православним світом, як справжній духовно-церковний авторитет. Відтоді, за геніальною підказкою православного малороса Інокентія Гізеля, усе, що діялося й здобувалося українськими силами й українським духом, почали називати «руським» у значенні «російським». Ця легальна інкорпорація української історії – це найбільша ідеологічна і культурна крадіжка у світі.

Це поглинання української традиції Московією було настільки захопливе, повне і нібито samozrozumіле (як кров для вампіра), що в пізніші часи будь-який натяк на українське сепарування, на українську оригінальність, на українське культурне й історичне право на ту ж саму традицію, традицію власне українську, сприймалися завжди москвинами із широко розкритими очима, як якесь непорозуміння, кощунство, алогічність, як відхід і втрата чогось особливо зближеного, засвоєного, майже рідного. Відтак усі, не лише політично-військові, а й ідеологічні, конфлікти у площині українсько-російських стосунків сприймалися в Росії як певний «есхатологічний злочин» (адже метою історії, за московськими ідеологами, є кінцеве повне злиття всіх східних слов'ян), як відхід від чогось сакрального, від samozrozumілого і раз та назавжди утвердженого. І тому, коли доходило до збройних конфліктів між народами, Московія завжди діяла так безпощадно, так руйнівню і з такою ненавистю, яка дихала відчуттям боротьби з останнім Злом. Саме така ненависть двигтить у вічних прокляттях Мазепи, в абсолютному запереченні петлюрівщини (цілком демократичного українського визвольного руху), в

найчорніших демонізаціях бандерівщини (цього найорганічнішого і найефективнішого вияву українського націоналізму).

Після «ночі бездержавності» у 18 ст. (Є.Маланюк) український культурно-національний рух початку 19 ст., що розвивався під впливом ідей європейського романтизму, в умовах Російської імперії набув повновартісних форм *лоялізму*. Українські культурники і публіцисти, громадські діячі й урядники почували себе вірнопідданими імперії, його Царської Величності і не думали про якісь бунти чи революції. Ті емоційні спалахи обурення і заклики до великого національного пробудження, які інколи виривалися з уст самотнього поета-пророка, Тараса Шевченка, або тонули в загальній сонливості нації, або просто були заборонені і старанно ховалися від явного світу.

Кілька поколінь української патріотичної інтелігенції протягом усього 19 ст. формувалися і діяли у свідомості та за принципами органічної повільної праці на ниві народної просвіти. Ідеологія і програма національного руху не передбачали таких постулатів, як системна критика умов національного гноблення українців в Російській імперії, як мобілізація національної наступальності, як формулювання чіткої антиномії у площині «національна свобода (визволення) – імперська неволя (асиміляція)». У сфері культури національне самоусвідомлення українців відбувалося через різні форми партикуляції, регіоналізації власних традицій від загальноросійського світу. Великою мірою це йшло шляхами фольклоризації української свідомості. І в цьому теж виявилася поступка українських інтелігентів російській доміні: висока культура, велика традиція спадщини Київської Русі, колись розвинена церковна культура України віддавалися, за теорією східнослов'янської єдності, єдиного православного простору, Росії. Відтак українським культурникам довелося плекати національну свідомість майже від нуля.

Така ситуація закономірно зродила одну велику проблему: український етнос і його культура бачилися лише як *частина, фрагмент* якогось потужного і колосального всеросійського світу, світу, що майже подібний до українського, сповнений таких самих цивілізаційних, духовних і естетичних

основ та характеристик. Таким чином, відверта *опозиція* між українством і російством як умова повного українського національного визволення ніяк не формувалася.

Справа ускладнилася додатково ще й тим, що від 1860-х років почав наростати український прогресистський соціалістичний рух, інтелектуальним лідером якого став Михайло Драгоманов (1841-1895). Вихований на західних та російських ліберальних ідеях, перейнятий візіями всеєвропейської космополітичної солідарності, демократичного поступу, цей надзвичайно талановитий публіцист і вчений створив нову ідеологічну парадигму для українського руху. Центральним місцем цієї парадигми було ствердження потреби орієнтуватися на передову частину всеросійського революційного руху, на російських лібералів і соціалістів, з одночасною критикою системи російського царизму як надто консервативного, імперського і деспотичного явища. М.Драгомановим і його послідовниками була запропонована нова ідеологічна формула українства: «разом із російськими лібералами і соціалістами проти російського царизму за майбутню федерацію України в демократизованій Російській імперії».

Така формула була подвійною ілюзією та утопією. По-перше, російські ліберали, навіть найшляхетніші (за дуже рідкими винятками), в українському питанні (так само і в білоруському) залишалися непохитними імперіалістами і шовіністами, оскільки, за описаною нами вище логікою мислення, не уявляли собі українського історичного і культурного світу поза російським цивілізаційним колом, сприймали весь український проект, як «змову Сатани». Невдовзі це підтвердили події революції в Росії, коли всі росіяни, без огляду на політичні та ідеологічні розходження, об'єднувалися в один табір для війни з українством. По-друге, Російська імперія реально ніяк не піддавалася демократичному реформуванню, вона могла існувати тільки на основі максимального централізму, несвободи, деспотичної системи. І це також підтвердили події російської революції ХХ ст., коли владу змогли захопити саме більшовики як ультрадеспотична ідеологічна та політична сила; зрештою,

це правило підтвердили події і спосіб розвитку посткомуністичної Росії: сьогодні демократія – це лише ширма для цілком автократичного, суворо ієрархізованого путінського режиму.

Цей історичний і політичний драгоманівський шлях у безвихідь поступово почали корегувати впливи Західної України, особливо Галичини, яка перебувала у складі Австро-Угорської імперії і, відповідно, не мала фатального малоросійського комплексу. Нова українська інтелігенція, яка масово почала формуватися у цьому регіоні у 1860-і роки, широко використовувала досвід національно-культурних і національно-визвольних змагань народів Середньої Європи – чехів, поляків, сербів, румунів, болгарів та ін. У результаті у парадигму національного руху в Галичині і Буковині були введені чіткі принципи національної унікальності, віднайдення власних етнічних коренів у слов'янських глибинах, моделювання майбутньої державної суверенності. Хоча довший час західноукраїнські інтелектуальний і культурницький дискурси поступалися наддніпрянському за своїм рівнем, проте поступово вони зуміли стати принаймні відомими для драгоманівської інтелігенції і певною мірою скоригували її погляди. Найбільше в цій ділянці відзначився Іван Франко (1856-1916), колишній учень М. Драгоманова, що зумів перерости свого вчителя.

Квінтесенцією галицького політичного мислення в аспекті російськості можна вважати книжку Лонгіна Цегельського (1875-1950) «Русь-Україна і Московщина-Росія», що з'явилася у Львові у 1901 р. Ось головні історіософські та націологічні висновки цієї етапної праці:

«Ми переконалися:

1) що вже в найдавніші часи існувала племінна різниця поміж наддніпрянськими та наддністрянськими «руськими» племенами і надволжанськими в'ятичами, які мали походити «отъ ляховъ»;

2) що назви «Русь», «русин» і «руський» постали у наддніпрянській Україні на Київщині, то ця назва поширилася опісля на всі слов'янські племена Наддніпрянщини і Наддністрянщини, завойовані київською «Руссю»;

- 3) що згодом «руськими» назвалися і московські племена, оскільки вони були завойовані «руськими» князями з київсько-руського роду;
- 4) що ті московські племена ворогували з київською «Руссю» і намагалися відірватися від «руської» держави;
- 5) що московський князь Андрій Боголюбський знищив Київ, аби підняти свою Московщину;
- 6) що із приходом татарів (монголів) окремо трималися московські князі, а окремо – українсько-руські;
- 7) що згодом король Данило з Галича спробував зібрати всі українсько-руські землі в одну державу, в єдине королівство;
- 8) що пізніше «литовсько-руська» держава охопила всі українські землі, за винятком лише Галичини, а московські землі залишились окремо;
- 9) що ця «литовсько-руська» держава ворогувала з Москвою, і Москва лучилася навіть з татарами проти литовської Русі-України;
- 10) що коли згодом на Україні постало козацтво, то воно намагалося відірватися від Польщі і здобути собі самоуправу;
- 11) що славний козацький гетьман Конашевич-Сагайдачний завоював Москву;
- 12) що гетьман Богдан Хмельницький здвигнув самостійну українську державу, незалежну і від Польщі, і від Москви;
- 13) що Хмельницький тільки через необхідність пішов на спілку з Москвою, а перед тим на спілку з турками;
- 14) що Москва й не думала допомагати Хмельницькому у визволенні Волині, Поділля, Галичини й Білої Русі з-під Польщі;
- 15) що Хмельницький ще перед смертю думав відійти від спілки з Москвою та уклав угоду із Швецією;
- 16) його наступник, гетьман Виговський, разом із Немиричем, відійшли від Москви і, через «Гадяцьку угоду» з Польщею, задумали заснувати самостійне «руське князівство»;

17) що те саме думав і їх наступник, Богданів син, гетьман Юрій Хмельницький;

18) що Москва втручалася в українські справи, провокувала на Вкраїні заколоти і ослаблювала владу гетьмана, а на гетьманів висувала негідних людей з метою знищити українську державну самостійність;

19) що гетьман Петро Дорошенко збирався знов об'єднати всю Русь-Україну в одну державу під протекторатом султана;

20) що Москва і Польща не допустили до цього, поділивши поміж собою Україну у 1667 році в Андрусові, аби легше її здолати;

21) що гетьман Мазепа з Гордієнком та запорожцями збиралися знов визволити Україну та побудувати самостійну, демократичну українську республіку;

22) що те саме хотів здійснити Орлик і його товариші, емігранти з України;

23) що Москва, особливо – цар Петро I і цариця Катерина II, намагалися знищити Україну, а всіх українців, які виступали за волю рідного краю, саджали в тюрми або висилали в далекі землі, Сибір і т.д.

24) що цариця Катерина II скасувала козацько-українське самоуправне гетьманство і завела на Вкраїні московські порядки;

25) що кошовий отаман Запоріжжя, Кальнишевський, та проводир Гайдамаччини Залізняк планували воскресити українсько-козацьке гетьманство;

26) що московська цариця Катерина II допомогла Польщі придушити Гайдамаччину і що вона звеліла зруйнувати останню українсько-козацьку республіку – Січ;

27) що московська цариця Катерина II завела на Вкраїні кріпацтво і роздала українські землі разом із людьми своїм улюбленцям, московським панам та генералам;

28) що тим способом Москва добила українську волю, за яку русини-українці боролися до останку;

29) що наш народ небавом знову відродився, як на російській Україні, так і в Галичині;

30) що «Кирило-Мефодіївські братчики» у 1846 році думали про самостійну Русь-Україну, і про те саме думав Тарас Шевченко;

31) що галицькі русини у 1848 році оголосили себе окремим народом і від поляків, і від москалів;

32) що Москва переслідуваннями намагалася придушити український рух і заборонила навіть українську мову в друці, школі, церкві та уряді;

33) що наш народ і в Галичині, і в російській Україні став до боротьби з чужинцями – поляками та москалями, і бореться за побудову самостійної української держави, не бажаючи приставати ні до Польщі, ані до Москви;

34) що з усього цього виходить, що ми, русини-українці, є окремим народом, який має свою окрему історію і свої окремі інтереси та бореться за повну незалежність у будучині.¹

У Наддніпрянській Україні в 1900 році з'явилася знаменита брошура Миколи Міхновського «Самостійна Україна» – головний маніфест новітнього українського націоналізму, який суттєво розбивав половинчате, лоялістське мислення української інтелігенції. Саме М.Міхновському належить заслуга привнесення в атмосферу українського визвольного руху ідейної категоричності, пристрасті, наступальності. Однак загалом до 1917 р. такі, як він, були майже в жалюгідній меншості серед свідомого українства, яке й надалі «накульгувало» на автономізм програмності і партикулярне народництво у ментальності.

II

Діяльність і творчість Дмитра Донцова (1883-1973) почалася у період 1-ї російської революції 1905 року. Тоді він проживав у Санкт-Петербурзі, де студіював в університеті. Перед тим, від 1900 року, він навчався в гімназії в Царському Селі, під Петербургом. Таким чином, юнацьке формування

---

¹ Цегельський Л. Русь-Україна і Московщина-Росія. – Львів: Апріорі, 2007. – С.96-98.

Д.Донцова (від 17 років) відбувалося в глибині російського суспільства, в середовищі, де поруч жила і діяла російська імперська еліта. Очевидно, це раннє знайомство із серцевиною російського світу стало ґрунтом для його майбутніх націоналістичних теоретизувань і узагальнень, допомогло зрозуміти і закони розвитку Імперії, і логіку російського шовінізму та гегемонізму.

Виявивши громадянську активність, Д.Донцов вже в студентські роки включився в українське політичне життя, яке мало в Петербурзі своє вагоме середовище. Під час роботи 2-ї державної Думи, у 1907 р., він, вже маючи певний журналістський досвід із 1905 року, почав писати для думської української газети «Наша дума». Більше знайомство з верхами всеросійського політикуму, безперечно, давало дуже цінний матеріал для вигострення публіцистичного мислення Д.Донцова.

Приблизно у 1909-1911 рр., коли Д.Донцов опинився на вимушеній (через політичні переслідування) еміграції, почалася його доволі стрімка світоглядна еволюція. Вона відбувалася у трьох головних напрямках: знайомство із політичними ідеями консерватизму (під впливом зустрічей із В'ячеславом Липинським); поглиблення націоналістичного мислення; зростання критичності щодо соціалістичних теорій. Як відомо, панівними тоді серед українських політиків та загалом інтелігенції були соціалістичні ідеї та вартощі, тому кожному, хто внутрішньо тяжів до іншого світогляду, було важко вириватися із цих широко розкритих тенет матеріалістично-класової казуїстики і загального настрою космополітизму, національної розхолодженості, які характеризували соціалістичні середовища. Складно точно визначити, що допомогло Д.Донцову подолати соціалістичну доктринальність, мабуть, важливим чинником тут став традиціоналізм його світосприйняття, про що писав згодом у спогадах, а також романтизм, героїчний тип його світогляду.

Хоча протягом 1911-1914 рр. Д.Донцов друкувався переважно у соціалістичній пресі (іншої в Наддніпрянській Україні майже не було, а в Галичині було небагато), його погляди щораз більше набирали націонал-демократичних ознак. Відповідно, загострювалося бачення російсько-

українських стосунків. У цей час з'являються перші його брошури, присвячені цій темі: «Російські впливи на українську психіку» (Львів, 1913), «Модерне москвофільство» (Київ, 1913), «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (Львів, 1913). У них Д.Донцов ставить загальний діагноз українському рухові і його проблемам: українство занадто перейняте впливами російського світу, воно не в силах виробити власну, цілком самостійницьку політичну платформу, російська цивілізація та імперство розмивають чіткі основи української нації, перешкоджають повновартісним процесам демократизації, формують комплекс меншовартості.

У такий спосіб Д.Донцов подивився у самий корінь української проблеми, що невдовзі виявилось і підтвердилося під час революції 1917 р.: український політичний світогляд провінціалізується, стає другосортним через тотальні російські впливи; натомість росіяни, як сутнісно імперська нація, тобто нація, яка не мислить себе поза бажанням домінувати над іншими, розглядали і розглядають Україну і її народ лише як плацдарм для подальшого наступу на Європу і тому вкрай нетолерантно ставилися і ставитимуться до українського руху. Визволення з-під російських впливів, подолання модерного москвофільства – це означає національне змушнення українства, його готовність до державного будівництва.

У роки Першої світової війни Донцов виявився на самому вістрі українського ідейного і геополітичного протистояння Росії. Від серпня 1914 р. він очолив Союз визволення України – самостійницьку організацію, яка складалася з емігрантів із Наддніпрянщини (А.Жук, М.Залізник, О.Скоропис-Йолтуховський, В.Дорошенко, М.Меленевський) і мала програмою пропаганду української державної незалежності у світі, співпрацю із урядами центральних держав – Німеччини і Австро-Угорщини – для спільних дій проти Російської імперії і проведення українізації серед українців-військовополонених. Ця організація була створена у Львові, але через окупацію Галичини російськими військами невдовзі перебралася до Відня. Фактично ідеологічною базою СВУ стали попередні праці Д.Донцова, його ж стиль вчувається і в перших

документах Союзу – зверненнях до різних урядів і народів Європи із закликами об'єднатися проти панмосковізму як фатальної імперської загрози.

Хоча Д.Донцов вийшов із СВУ через внутрішні незгоди через пів року, його дії в означеному ідейно-пропагандивному напрямку не припинялися до кінця війни. Так, вже у 1915 році він очолює в Берліні Українську інформаційну службу (УІС). Цю акцію з метою системної пропаганди української самостійності організували відомі західноукраїнські діячі і політики – М.Василько і К.Левицький, що керували Українським парламентським представництвом у Відні. Відтак за редакцією Д.Донцова німецькою мовою виходив бюлетень «Korrespondenz», який подавав регулярну інформацію про українське суспільне і політичне життя для німецькомовної преси. У цей же час Д.Донцов друкує німецькою мовою свої три знамениті брошури, в яких говорить про міжнародне значення української державної самостійності як вирішального геополітичного фактору протистояння імперській експансії Росії, яка несе в собі світову загрозу. Ці книжки називалися «Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland» («Українська державна ідея і війна проти Росії»), «Gross-Polen und die Zentralmächte» («Велика Польща і головна сила») та «Karl XII Feldzug nach der Ukraine» («Похід Карла XII на Україну»).

У 1916 р. Д.Донцов, прийнявши нову пропозицію українських діячів за кордоном, переїхав до Швейцарії, в Лозанну, і очолив Бюро національностей Росії. Метою цієї акції також була пропаганда домагань різних народів, яких гнобила Російська імперія. За редакцією Д.Донцова протягом 1916-1917 рр. виходив бюлетень «Повідомлення народів Росії», який розповсюджувався основними європейськими мовами. Крім того він регулярно друкувався із самостійницькими статтями в десяткові німецькомовних, франкомовних і польськомовних газет, постійно висвітлюючи тему міжнародної солідарності проти імперських загроз з боку Росії.

На початку 1918 р. Д.Донцов приїхав в Україну. Незабаром тут з'явилися його етапні книжки, які мали велике значення для формулювання тодішнього політичного ідеалу українства, переважно всі вони мали чітку

антиросійську спрямованість, оскільки, як доводив автор, будь-яка українська суверенність руйнувала імперські плани Росії, заважала їй контролювати геополітичний простір Середньо-Східної Європи. Це були книжки: «Історія розвитку української державної ідеї» (Вінниця, 1917), «Міжнародне положення України і Росія» (Київ, 1918), «Мазепа і мазепинство» (Черкаси, 1919) та знаменита «Культура примітивізму: головні підстави російської культури» (Черкаси, 1919). Остання друкувалася раніше у львівському журналі «Шляхи» під назвою «Культура розкладу». У цьому есеї Д.Донцов концептуально протиставляє західну (європейську) і російську (євразійську) ментальності і культури як вічне змагання духу і матерії, демократизму і стагнації, індивідуалізму й отарності.

У 1921 р., опинившись знову у вимушеній еміграції, Д.Донцов видає у Відні свою нову книгу «Підстави нашої політики», у якій моделює шляхи українського визвольного руху. Важливе місце у книзі займає тема цивілізаційного, культурного протистояння України і Росії, їй присвячений цілий розділ, який у другому виданні книги 1957 р. отримав назву «Варварія московська». У ньому автор розвинув головні свої думки з есею «Культура розкладу» і вибудував завершену культурологічну теорію про особливі основи російської цивілізації як сутнісно деспотофільської, охлократичної, хаотичної у своїх орієнтаціях (тому деструктивної), позбавленої духу лицарства і героїки, перейнятої настроями нетерпимості, моральної приземленості (тому в Росії зуміла здобути собі визнання така наскрізь плебейська ідеологія, як большевизм-ленінізм). Власне, ці думки Д.Донцов і використав пізніше при написанні німецькомовної книжки «Der Geist Russlands» (1961). Книга «Підстави нашої політики» мала стратегічне й доленосне значення для українського ідейного, культурного, суспільно-політичного розвитку, передусім в Західній Україні та на еміграції. Вона стала вирішальним поштовхом для формування модерної ідеології та руху вольового націоналізму (діяльність УВО та ОУН), руху, який чітко збагнув головну загрозу для українства – цивілізаційні і політичні впливи Росії – і протиставив цьому

ідеологію *героїчного традиціоналізму, культурного окциденталізму, геополітичного середньоєвропейства* (витворення міцного блоку держав Середньої Європи як найнадійнішого заборона проти російської імперської експансії – заповітна давня мрія Д.Донцова).

Протягом 1922 – 1939 рр., коли Д.Донцов проживав у Львові і видавав журнали «Літературно-науковий вісник» і «Вісник», закономірно, що тема Росії не виходила з його поля зору. Він осмислював російську проблематику в різних аспектах: історіософському, культурологічному, політологічному; загалом на сторінках цих журналів повідомлення про події і суспільно-політичне, культурне життя в СРСР були регулярними і характеризувалися уважною аналітичністю. Серед найглибших есеїв Д.Донцова на російську тематику вартує назвати наступні: «Агонія одної доктрини» (ЛНВ, 1924), «В.Ленін» (ЛНВ, 1924), «Той перший»: Пам'яті Петра Великого» (ЛНВ, 1925), «Дві революції» (ЛНВ, 1927), «Переяславська легенда» (ЛНВ, 1929), «Росія чи Європа?» (ЛНВ, 1929), «Федор Достоєвський» (ЛНВ, 1931), «Совітська молодь і ми» (Вісник, 1933), «Сумерк марксизму» (Вісник, 1933), «Кінець російської революції» (Вісник, 1933), «Велика брехня нашого часу» (Вісник, 1934), «Бунт молоді: ферменти в СРСР» (Вісник, 1935), «Четверта Росія» (Вісник, 1935), «Ленін як теоретик «пролетарського асиміляторства» (Вісник, 1936), «Сталін як «добродій України» (Вісник, 1936), «Чудо марксівської діалектики» (Вісник, 1937), «Йосиф Віссаріонович Калігула» (Вісник, 1937), «Пушкінська дилема» (Вісник, 1939).

Окрім того, на сторінках ЛНВ і «Вісника» регулярно виступали автори із донцовського кола – Є.Маланюк, Ю.Липа, М.Мухин, Ю.Клен та ін., які доповнювали картину російського світу в українських інтерпретаціях. Загалом публікації Д.Донцова у цей час відіграли надважливу роль у протистоянні совєтській пропаганді, у розвіюванні міфу про особливе покликання Росії.

У післявоєнний час, друкуючись в еміграційній пресі, Д.Донцов продовжив російську тематику, яка тепер отримувала більше узагальнювальних оцінок. Ця есеїстка магічним числом – 33 – вийшла окремою книжкою

«Московська отрута» (Торонто – Монреаль, 1955). Хоча за стилем ці твори вже не могли дорівнятися до його есеїв часів Першої світової війни та міжвоєнної доби: відчувалася тенденція до трафаретності, до несуттєвих фрагментів, не було вже того вибуху концептуальності, блискучої спостережливості, інтелектуальної іронії, які так прикрашали твори українського мислителя у молоді і зрілі роки творчості. Очевидно, вік (Донцову було тоді під 70 років) наклав певну втому на його письмо.

Цей короткий огляд творчості Дмитра Донцова в аспекті осмислення російської проблематики дозволяє зробити наступні висновки. Д.Донцов був найзначнішим українським автором, при чому одночасно популярним публіцистом і мислителем-культурологом та філософом-ідеологом, який теоретично зумів розірвати фатальне коло української культури у її ментальній залежності від російської цивілізації та імперії. На численних прикладах з російської історії і сучасної політики він доводив, що імперіалізм Москви завжди залишався незмінним. Він стратегічно переорієнтував український рух із лише боротьби із царською (потім большевицькою) системою на боротьбу із загальним російським імперіалізмом, що був закорінений у шовіністичних основах виховання та ідейного формування російського суспільства. Устійнене віками прагнення до гегемонії, до захоплення нових світів, до поглинання інших народів та їхніх культур створило небачений експансіонізм в російському суспільстві. Тому, за Д.Донцовим, українські політики, йдучи на якісь перемовини та компроміси під час змагань із Росією як імперією, впадають в ілюзію і самообман. Інерція імперії не знає, що таке угода чи порозуміння. Вона знає лише закони *тиску і контртиску*.

В українській історії Д.Донцов став тим Катоном Старшим і Кассандрою в одній особі, який не втомлювався повторювати, що загроза з боку Росії-імперії буде нависати смертельною небезпекою, доки українці як нація не позбудуться всіх можливих напливів з російського світу на всіх рівнях – цивілізаційному, культурному, політичному, соціальному, інформаційному і психологічному. Йому вдалося сформувати цілі верстви і покоління

українських громадян, які антиросійську ідеологію як рацію стану взяли собі на озброєння абсолютно.

Водночас Д.Донцов наполегливо попереджав Захід про ту небезпеку і розклад, які насуваються на нього з Росії. Про це й свідчить книжка «Дух Росії». Хоча, як виявилось, його попередження йшли намарно: Захід і тоді, у роки 1-ї і 2-ї світових війн, і сьогодні так і не усвідомив, що насправді являє собою Росія як імперія, яку отруту-деструкцію, моральну і культурну, вона несе.

Олег Баган

керівник Науково-ідеологічного центру ім. Д.Донцова

ВСТУПНЕ СЛОВО

Ця робота – глибокодумна і ґрунтовна, вона краща за всі публікації про світову кризу, які я досі читав, оскільки розкриває суть проблеми, що століттями непокоїла Старий світ, а нині дедалі більше тривожить цілий світ. Її предмет полягає не в дискусії між різними напрямками віри чи цивілізацій, хоч і вони надзвичайно важливі, а в полеміці між різними культурами Європи та Азії.

На сьогоднішній день у Росії марксизм, що охопив фанатичним релігійним запалом країну в часи революції, – майже літургійна мова, а наздогнати Захід – з огляду на його матеріальну цивілізацію – Росії дозволила індустріалізація. Однак ці фактори – використовуємо одне з марксистських понять – відображають тільки структуру продуктивних сил московітського месіанства, і цілком байдуже, що Росію вважають Третім Римом третього інтернаціоналу, вона завжди намагається розширити свою територію і присвоїти собі культурне лідерство світу.

Історичний столітній конфлікт між Азією та Європою почався сутичкою між Персією та грецькими містами-державами. Ще виразніше він проявився в боротьбі Східноримської імперії проти арабів, гунів, аланів, монголів і багатьох інших азійських народів, а також проти слов'ян. Настільки ж помітно ця боротьба, що тривала впродовж століть, проступає й у зіткненні між християнським світом і багатьма іншими азійськими народами, а також слов'янами. Таким же виразним це тисячолітнє протистояння було між християнським світом й ісламом. За своєю суттю всі ці змагання – зіткнення різних культур, такою ж була і боротьба між Швецією та Росією у великій Північній війні. Свого часу це збагнув Ляйбніц. Коли в 1709 році під Полтавою Карл Дванадцятий зазнав поразки, Ляйбніц висловився так: «Тепер по всій Європі цар буде викликати страх, оскільки він буде, так би мовити, північним турком». Цим почалася теперішня ера культурного протистояння між Європою

та Азією – і це лише дванадцять років по тому, як принц Євген у битві під Центою усунув турецьку небезпеку.

З яких елементів складається московітське месіанство, духовне кочівництво, що нині загрожує погасити західну культуру, а відтак і західний спосіб життя? Відповідь на це питання знайдемо у пропонованій науковій та захопливій книзі. Др. Донцов тут найгрунтовніше дослідив і висвітлив чинники, з яких складається месіанство. Він пише: «З певністю можна стверджувати, що ідеологія московітського комунізму та ідеологія царату – тільки дві різні форми того самого явища, власне, того ж феномена загального характеру, що є нічим іншим, як московітським месіанством, яке веде війну проти Заходу».

Це справді книжка, яку мають прочитати і простудіювати всі, хто хотів би збагнути сьогоднішню світову кризу. Ця книга роз'яснює, проникає в суть проблеми, якою нині займається цілий світ.

Дж. Ф. К. Фаллер

ЗАУВАГИ ВИДАВНИЦТВА

Якщо така znana особистість, як англійський генерал-майор Дж. Ф. К. Фаллер, який завдяки своїм мужнім і відкритим, але завжди чесним публікаціям користується особливо великою повагою, зокрема в Німеччині, благословляє цю роботу д-ра Донцова в настільки позитивній передмові, то тут будь-які доповнення будуть зайвими. Все ж із позиції німецькомовного читача і з однозначних антибільшовицьких поглядів видавництва видається потрібним зробити додаткові зауваги щодо двох проблем.

Поза сумнівом, зацікавлена сторона дорікатиме авторові, що він розглядає російсько-більшовицьку проблему надто однобоко з перспективи його національного українства і що цим він зробив ведмежу послугу спільному антибільшовицькому фронтові, передусім антикомуністично налаштованим росіянам. Навіть якщо задля такої критики були б зроблені деякі скорочення, це мало що змінило б по суті в історичному, соціологічному та політичному аналізі. Констатація, що розглянута як з німецького, так і з загальних антибільшовицьких поглядів, не може призвести до заниженої оцінки росіян як таких. Все ж більше, ніж коли-небудь, постає проблема доповнення та розширення знань про важливу проблему «Росія – Європа». Поряд із небезпечною недооцінкою більшовицького ворога, переоцінкою власної сили, знехтуванням можливої військової та матеріальної допомоги, а також багатьма іншими факторами, надзвичайно істотно до німецької поразки на Сході, за яку, крім іншого, сотні тисяч німецьких солдат були змушені заплатити власним життям, спричинилася насамперед якраз хибна і згубна німецька політика в окупованих частинах Радянського Союзу під час Другої світової війни. Незважаючи на чимало донесень і значну критику з вермахту та власних рядів, Гітлер не вніс жодних змін, не взяв на себе відповідальність за вирішальне, доленосне політичне питання щодо найближчого майбутнього. Лише, коли вже було запізно, зробили ставку, але помилилися в розрахунках.

Можливо, тому ця праця, що вперше появляється в нашій документальній серії, сприятиме тому, щоб врешті з принципового боку детальніше ознайомитися з феноменом Росії.

Видавництво «Шільд-Верлаг»

РОЗДІЛ І

СИЛИ АНТИХРИСТА

Європа, Америка, увесь світ живуть у передчутті жаху. Цей жах, породжений у 1917 році, атакував землю аж ніяк не випадково. Наша епоха – одна з тих, про які в Євангелії мовиться так: «Ви ж про війни почуєте, і про воєнні чутки, – глядіть, не лякайтесь, бо «статись належить тому». Але це не кінець іще. Бо «повстане народ на народ, і царство на царство», і голод, мор та землетруси настануть місцями. А все це – початок терпінь породільних. «На муки тоді видаватимуть вас, і вбиватимуть вас, і вас будуть ненавидіти всі народи за Ймення Моє. І багато хто в той час спокусяться, і видавати один одного будуть, і один одного будуть ненавидіти. Постає багато фальшивих пророків – і зведуть багатьох. І через розріст беззаконства любов багатьох охолоне». «І будуть ознаки на сонці, і місяці, і зорях, і тривога людей на землі, і збентеження від шуму моря та хвиль, коли люди будуть мертвіти від страху й чекання того, що йде на весь світ, бо сили небесні порушаться» (Мт. 24, 6–12; Лк. 21, 9–26).

Навіть час, у який відбудуться ці катастрофи, передбачений доволі чітко і зрозуміло, щоправда, не людською календарною мовою. «Бо де труп, там зберуться орли». Таке стається скрізь, де починає смердіти мертвечиною. Де і коли суспільство починає блукати, там збираються хижі птахи, щоб остаточно розірвати на шматки свою жертву.

Хіба тут не показано ту епоху, безповоротний початок якої ми заклали у 1917 році? Хіба не скрізь відбуваються війни між націями і чи не проходять громадянські війни всередині кожної з них? Хіба ми не бачимо фальшивих пророків зі Сходу, з мечем в руці? Чи ми не спостерігаємо параліч думки, серця і волі багатьох сильних людей вільного світу? Хіба ми не бачимо, що тільки дехто встояв перед спокусою, проте існує багато таких, чиї серця «обтяжувалися ненажерством та п'янством, і життєвими клопотами», і на яких

той день «прийшов несподівано, немов сітка; бо він прийде на всіх, що живуть на поверхні всієї землі» (Лк. 21).

Нехай ті, хто народився сліпим, шукають першовитоки цих жахів у матеріальному, видимому світі, а саме в суперечці за державні кордони, за землі, земні багатства, у світовій суперечці різних імперіалізмів; попри це, причина коріниться десь інде. Ми, українці, знаємо, що «Бог дав своєму Синові Ісусу з Назарету невидимого меча. І з того часу Ісус, розділивши навпіл Царство Духа і порізавши все людське життя на дві половини – чисту і нечисту, – провів межі між богами і людьми. Ще велика поетеса Леся Українка навчала нас такими словами, що дуже нагадують дванадцятий розділ «Об'явлення». І хто збагне ці слова, зрозуміє, що у Царстві Духу почалася боротьба між чистим і нечистим, що вона ведеться не за кордони і системи, а що це *боротьба між старою християнською цивілізацією Заходу і силами диявола* (курс. – Д.Д.), які готують на неї свою останню атаку; в жодному разі це – не боротьба за територію чи програми, а боротьба за створену за Божою подобою душу людини. Якщо б це було не так, чому б тоді ті фальшиві пророки, єврей Маркс і росіянин Ленін, прагнули передусім до зречення Христа? Чому в душах людей виникають такі сильні прагнення до руйнації Божої ідеї, до зараження розуму, серця і волі людини гнилизною? Чому як і рада безбожних у Кремлі, так і її таємні агенти у вільному світі переймаються передусім цією своєю основною метою?

Тому, що для них очевидно, що там, де їхня головна мета реалізується, обдурені народи перетворюються на безвольне і слухняне знаряддя темної сили, сліпих рабів. Вони знають, що тоді їхня демонократія, сила фальшивих пророків, неподільно пануватиме над світом; що та сила тоді захопить владу, як тільки маси і народи повірять у їхнє вчення – вчення, що потрібно вклонятися матерії, мамоні, користі і насолоді для того, щоб фальшиві пророки володіли силою перетворювати каміння на хліб; отож вони прагнуть до того, щоб їм корилися, щоб «щастя і загальне благо» досягалися недисциплінованим людським розумом, а також людськими інстинктами. Потрібно лишень змусити

народи зректися головної заповіді – «Хай не буде тобі інших богів при Мені» на місці Бога – і тоді вже вони впадуть навколішки і вклоняться злій силі. Тоді постане можливість перетворити їх миттю на зграю хижих звірів чи на стадо домашньої худоби і без зусиль загнати до залізної клітки чи до загону.

Україна першою розпочала цю боротьбу проти злої сили, що виходить із Москви. Ця сила упродовж тривалого часу залишалася незримою, щоб потім знову й знову виявляти своє криваве обличчя у вогні і димі так званої «Жовтневої революції», з червоним прапором і невидимим надписом: «Брехня замість правди! Зло замість добра! Огидне замість прекрасного! Антихрист замість Христа!». Багато тих, хто дозволив себе обдурити, підкупити чи залякати, позаяк вони влаштовують регулярні культу зі «світлом зі Сходу», вклоняються його ідолам, пропагують його диявольську доктрину, закликають людей, які ладні розділити з ним світ, до співіснування і співпраці з ним задля відбудови світу, що сповнений подивом, страхом, підлабузництвом до дикого звіра, який готує Заходові таку ж долю, яку на сьогодні вже накинuli Україні і багатьом іншим народам.

Ті, кого збили з пантелику «прогресивним» вченням фальшивих пророків, запитують: навіщо це «марновірство»? Що спільного тут із дияволом? Як розпізнати, що парад «епохи поступу» очолює незрима влада зла? Тим, кому чортові легіони Москви не затуманили мозок, це розпізнати нескладно. Перегляньмо твори апостолів диявола! Чи ж ми не усвідомлюємо, що, обіцяючи всім знищення абсолютизму, самодержавства, вони самі це самодержавство запровадили, тільки в тисячу разів гірше? Що, обіцяючи «простому народу» волю, вони накинuli йому, а також усім суспільним колам і всім народам, що потрапили під їхню владу, в тисячу разів гіршу кріпацьку залежність? Що, обіцяючи рівність, вони створили касту нових володарів – таких, про яких можна прочитати тільки в Біблії? Що, обіцяючи братерство, вони витворили такі обставити, коли людина людині – вовк? Що, обіцяючи щастя для всіх, соціалістичний рай, вони влаштували пекло? Що, обіцяючи заможне життя, вони викликали голод і зубожіння? Що, обіцяючи мир, вони почали тривалу

війну проти всіх? Що, вдаючи, що звільнять людський розум від примусових догм релігії, вони створили такий догматизм, такий конформізм, якого до цього часу не знала жодна теократія, запровадили таку інквізицію, якій не піддавалася жодна епоха? Що, обіцяючи скасувати Божі заповіді «не вбий, не кради, не давай фальшивих свідчень», вони запровадили дияволові заповіді: «бреш, вбивай і кради!»? Що, обіцяючи правду і життя, вони принесли з собою брехню і смерть? ... Бреш! – за цією зброєю ми впізнаємо їхнього проводиря, який називає Євангелію «батьком брехні», розуміємо, яка влада надихає фальшивих пророків Москви, позаяк слуги диявола люблять конструювати з брехливих лозунгів понятійний хаос. Плуताючи праве і ліве, добро і зло, прекрасне і огидне, вони люблять створювати враження служіння правді: для того, щоб звести людський рід на манівці.

Якщо скептикам недостатньо цього доказу, то хай згадають іншу сентенцію, що звучить так: «За їхніми плодами ви пізнаєте їх!»; хай пригадають, що, хто робить з дияволом спільну справу, будує на піску, то його будівля розвалиться. Чи ж ми не бачимо цього, спостерігаючи, як хитається вся нова вавилонська вежа московітських градобудівників? Чи ж ми не бачимо, який хаос вони створили, з якого вони вже не знатимуть і не знайдуть жодного виходу? Чи ми не бачимо, як навіть духовне підґрунтя їхньої будівлі – їхня ідея – розпадається на порошок? Як за допомогою голого деспотизму вони тримаються в сідлі?

Якщо скептикам цього доказу не достатньо, тоді хай дотримуються «святого письма» таких самих фальшивих пророків. З цинізмом, неперевершеною зухвалістю вони самі визнають, що це – диявол, який їх послав, щоб перетворити світ на хаос. Москва нагадує того опанованого нечистим духом чоловіка в Євангелії, який кричав і бився до каміння, розривав свої ланцюги, і якого ніхто не мав сили угамувати! Саме цим духом зла були опановані московіти, і цим вони вихваляються з давніх пір; і при цьому вони переконують світ – що зазвичай робить незримий патрон брехні, – буцімто цей їхній патрон володіє живодайною силою, проте її носієм саме і є Москва... Всі

– рівною мірою панегіристи царської, демократичної і більшовицької Росії – намагаються в цьому переконати.

О. Пушкін кокетує зі своїм дияволом: хай він «сумнівний і брехливий», проте все ж «гарний» дух. Той російсько-шаманський бог з'являється у вигляді набагато темнішого, похмурішого, збоченішого і жахливішого чорта у епілептика Достоевського – панегіриста несамовитих, дегенерованих і опанованих сатаною. В розмові зі своїм гостем, дияволом, Іван Карамазов промовляє до нього: «Ти – брехня, ти – втілення мене самого». Один із російських критиків стверджував, що «Достоевський укладав в уста дияволу (що жив у ньому. – Д. Д.) свої власні потаємні думки». І той диявол знав, що йому робити. Коли Достоевський чортові, що приходить у гості до його «героя», велить сказати: «В людства потрібно винищити ідею Бога, саме з цього потрібно братися до роботи», він висловлює погляд свого Івана Карамазова, а відтак і свою власну думку. Бо, якщо в людській душі буде знищено Бога, то він усунеться також із вчинків і справ людини, з людських інституцій і суспільства. Достоевський це розумів, оскільки знав, що ті, хто здійснить російську революцію, опановані дияволом, вони вже не будуть одержимими демонами, а просто «демонами», як він їх назвав у своєму романі. Він усвідомлював, що «раби і лакеї» почнуть ту революцію «заради заздрощів, ненажерливості і рівності» і при цьому вони потопчуть ногами в людській душі «образ Божого ідеалу», образ Бога...

Ця диявольська одержимість московитів ще чіткіше виявляється незадовго перед появою більшовизму і ще знаменніше – після його перемоги. Російський поет Максиміліан Волошин бачить, як у Росії, рабстві демонів, після вибуху більшовицької революції «людина людині стає дияволом». Інший поет, В'ячеслав Іванов, сумує через те, що його охоронець, його демон, його «покинув», і скаржиться йому: «Мій охоронцю, покинутий тобою, я загинув»... Замість янгола-хоронителя – охоронець демона, за відсутності якого росіянин відчувається «покинутим». Надалі свої почуття він виливає таким чином: «Хіба Люцифер не був першою з усіх моїх масок? Хіба то був не я, хто в ньому вже

не вірив, що Отець живий, говорячи: я – один»... Замість Бога – людське «я» Іванова, назване богом. Люцифер, «ранкова зоря», навчив його, що «Бога немає, а тут є тільки Людина» («Людина» написана з великої літери! – *Д. Д.*). На цій хисткій основі, на цьому піщаному ґрунті він декламує свій замір: «Над ілюзією життя я закладаю божевільну вежу» – такою, якою її хотіли закласти всі росіяни понад відомим взірцем Вавилонської вежі.

Такого ж роду диявольським пророком був і С. Єсенін, про якого, так само як і про інших, цей самий Іванов висловлюється так: «...запаморочені вихором революції, засліплені нею, втративши міру добра і зла, правди і брехні, уявляючи, що вони летять вгору до зірок, вони впали б обличчям у багно», по тому, як вони обміняли Бога на «діамат» (діалектичний матеріалізм. – *В.В., І.З.*).

Також люмпен-пролетар Максима Горького про себе висловлюється так: «Ви ще мене побачите! Як? Це знає лише сам диявол. Хай усе йде до біса!». Один із російських літературних критиків стверджує, що «в Росії більше, ніж десь інде ще у світі, дияволові творіння приховуються за Божим ім'ям: те, що Боже, чорт у нас украв». Внаслідок цього іноді й самі росіяни сумнівалися і були неспроможні сказати, хто сидить у них на спині у воєнному поході московітського Івана задля завоювання світу: «чи дитятко Ісус, чи молодий собака антихрист». Російський письменник Мережковський запевняє, що геть усі герої Чехова і Горького нагадують чортів на картинах Гойї. Ще перед революцією сам Чехов писав таке: «Над нами знялася буря. Все навколо нас кудись летить, і ми теж летимо – чи вгору, чи донизу, чи до Бога, чи до чорта – незрозуміло». У своїх спогадах Іванов описує атмосферу різних соціальних класів Росії перед революцією: в царському палаці – оргії Распутіна, серед соціалістів – люмпен-пролетар Горький, у ліберально-буржуазних літературних салонах – згубна отрута наркотичної «шинкарської еротики», «містичний анархізм», якийсь «третій Заповіт» і водночас богохульство з «пошуками Бога», все вкупі!

В. Іванов змальовує одного представника з тогочасної секти сатаністів, одного з тих, хто вклоняється «ранковій зорі, джерелу ласки і сили» – зорі

люцифера, і водночас одразу ж по тому здійснює паломництво до монастиря на горі Атос... Один із цих прихильників Люцифера декламує: «Ви відвернулися від Бога? Добре, гарний вчинок! Проте все ж це замало – відвернутися від Бога. Потрібно ще перед «тим» здобути заслуги. Так, ви вважаєте, що, як тільки ви зняли з шиї хреста, «той» вас одразу ж прийме, кинеться вам допомагати? Ні, в своєму серці потрібно носити тільки його...».

Мить, коли вся «прогресивна» Росія впала б Люциферу до ніг і вже не вклонялася б йому нишком, як за часів царату, а відкрито, передбачив Достоевський, розглядаючи у своїй візії ту символічну постать – постать «нищого раба, лакея, який дертиметься вгору драбиною для того, щоб задля рівності, заздросів і ненажерливості понівечити образ Божого ідеалу». У цих словах міститься вся сутність російської революції – революції рабів, розбишак, лакеїв проти Божої стихії в людській душі.

Поет Блок – цинік. У своїй поемі «Дванадцять» він змальовує дванадцять більшовицьких червоноармійців, які крокують, немов дванадцять апостолів нової істини. Під маскою Христа їх очолює диявол, на голові в якого «білий віночок із троянд». У своїй вірші «Скіфи» він знову пророкує аналогічне наближення московітської орди – цього разу вже для того, щоби підкорити світ, – наближення мільйонних мас, які задурманені і сп'янілі містичним шаманством, які, клянучись, запевняють, що люблять Європу – ту Європу, на яку вони споглядають «із ненавистю і водночас із любов'ю»; саме задля цієї любові вони прагнуть Європу розчавити: «Хіба це наша провина, що ваш скелет розколеться в наших важких, ніжних лапах?». – Знову все змішалось: кохання, вбивство, «ніжність» підступного вбивці і містичний екстаз негідника. В одному зі шпиталів Блок, помираючи, мріє про схід сонця, що світитиме для Всесвіту, проте це сонце мало б бути – в його очах – всезагальним, а водночас лише російським...

Першим етапом цієї еволюції було заперечення буття Бога (і навернення до диявола. – *Д. Д.*); другий етап – поклоніння дияволу й одразу по цьому – обожнювання людини. Іван Карамазов говорить: «Для мене незрозуміло, коли

говорять: «Бога немає», не кажучи в цю ж мить: «Я – Бог!». Головна тема російської літератури, – писав Мережковський, – ще до революції полягала в описі взаємин між людьми, ігноруючи Бога, без Бога і насамкінець – проти Бога. Горький писав: «Людина – це істина! В цьому все, початок і кінець. Усе в людині, все для людини, тут лише людина!». А Чехов за ним повторює: «Людина в природі понад усе, навіть вища за те, що є недослідженим і здається чудовим» – тобто вища, ніж Бог. Замість Бога росіянин підвищив людину, він зробив це, не визнаючи незмінних законів, які є над людиною, і жодних дисциплін. Очевидно, що це було наслідком поклоніння всьому тілесному життю, поклоніння тварині чи худобині в людині. Тому російський мислитель і публіцист Василь Розанов не визнавав ні християнства, ні Христа, оскільки релігія Христа була «релігією смерті». Голгофа була для нього «отруєнням радості життя». Християнство було для нього занадто «аскетичним», надто твердим панциром для російського голяка. Горький постановив – у цьому ж сенсі, – що «найголовніше в людині – це живіт. Кожен людський вчинок виходить із живота». Тваринним природним елементом є також Бог Л. Толстого. У тілі він обожнює все – як почуття, так і звірство. Герой його новели «Козаки», Єрошка, говорить: «Я – хлопець хоч куди, п'яниця, злодій і мисливець!». Бо «тварина розумніша, ніж людина, хоча б її й назвали свинею... Вона – свиня і до того ж не гірша за тебе, таке саме Боже створіння, як і ти» – для шаманської «логіки» Толстого це означає, що свинське в людині не потрібно покращувати чи засуджувати, а звеличувати... І навіть ті російські критики босоногого графа, які в ньому це все розуміли, а саме, що мотивація Єрошки полягає у «волелюбності, неробстві, грабунку і війні», ставали перед ним навколішки, як перед одним із апостолів євангельської істини. Грабіжник, підступний вбивця, мисливець, тварина, свиня – з безмежною нестримністю їхніх інстинктів – це Бог Толстого. І це не помилка. Єрошка і Толстой добре знали те, що говорили. «Гріхів немає ніде, – повчає Єрошка, – візьми приклад із тварин!». Релігія для Єрошки – пуста справа: «Нас не стане, на цьому виросте трава, ось і все!». Як тварина, він не розрізняє між добром і злом, йому все

дозволено. «Тваринна радість у плотському житті», – так характеризує один із російських авторів філософію Л. Толстого.

На наступному етапі у поняттях й ідеях росіянина виникає диявольська суміш, плутанина із «за» і «проти», з «так» і «ні», з «дозволено» і «заборонено» – з усіх розбіжностей між правдою і брехнею, добром і злом, красою і ненавистю – заперечення будь-якої дисципліни; це відбувається як у моралі, так і в політиці, а також у соціальному житті. Костянтин Леонтьєв, який це проникливо усвідомив, ще в ХІХ столітті писав: «Російська народна спільнота, яка і так досить рівноправна, ще швидше впаде на дорогу смерті, загального сум'яття через свої звички. І ми – передусім люди, які не поділені на верстви, а відтак і без Церкви, – ми будемо культивувати антихриста» – отож станемо безбожними. Ще гірше! Як слуги антихриста, вони з'являться в масці Христа, щоб все сплутати в хаос, оскільки там, де немає вищого законодавця, там – хаос. Така плутанина ненависті під маскою любові наявна в Блока, вона присутня такою ж мірою і в Пушкіна, який буцімто «закликав до прославлення волі і милосердя до грішників», але насправді вихваляв криваву епоху Петра І і проклинав усіх, хто, як гетьман Мазепа і вільні кавказці, оголили меча волі проти насильства і злочинів. Достоевський зізнається: «Яку смертельну відразу, навіть аж до ненависті, в мені викликає Європа». Водночас він хвалить російський похід на Захід, оскільки «пролита кров врятує Європу» – Європу, яку він водночас ніби дуже любить. Мережковський справедливо відзначив, що, коли це любов, то це любов хижака до своєї здобичі. Недаремно Достоевський, той захисник «принижених і ображених», захоплювався грабіжниками: як тими, що на троні, тобто царями, так і тими, що у в'язниці, де він упродовж тривалого часу мав нагоду з ними потоваришувати. Вони імпонували йому своєю «жахливою силою волі, своєю безмежною пристрастю, своєю жагою досягнути поставленої мети». Для Достоевського грабіжники – «найсильніший, найздібніший народ» у Росії.

Сатана – їхній захисник, у якого вони, згідно з їхніми висловлюваннями, запозичають свої духовні сили: естет Пушкін і «простакуватий» граф Л.

Толстой, апостол наброду великого міста Достоевський і цинік Блок, у яких усе перетворюється на кашу, для того, щоб у загальному хаосі загинули всі моральні цінності, для того, щоб підтвердилось те, що грабунок це – свобода, підступне вбивство – кохання, рівність – бунт проти Бога, краса – бруд і свинство. Навіть Достоевський збентежився через проблему: що це за дивовижна душевна здатність росіян не усвідомлювати, «що гріх, а що ні», здатність «плекати в своїй душі найвищий ідеал поряд із надзвичайною підлістю, до того ж, плекати їх цілком щиро». Він не спромігся сказати, чи це духовна широчінь характеру росіянина, що спрямовує його вдалечінь, чи все ж – «просто підлість». Це – підлість, яку в нього вдихнув диявол, і водночас – «духовна широчінь характеру», яка брехнею хоче переконати світ у тому, що та диявольська підлість – «нова істина» для світу, яку він має перейняти від російських сатаністів.

Зрештою, росіянин загалом навіть не зацікавлений у тому, щоб усвідомити власний душевний хаос. Справжній росіянин розуміє, що «росіянин це – п'яниця, свиня, розпусник, брехун, проте все ж добра людина» (Чехов. – *Д. Д.*). Добра, бо це росіянин, «обраний народ». Усе, що б він не робив, він робить на «благо людства». Про це веде мову саме Блок: можливо, ми – азіати, вірогідно, ми не розрізняємо, що любов, а що ненависть, ймовірно, задля нашої великої любові до людства ми розплющимо його в наших ніжних обіймах – байдуже! «Варварство звертається до світу із закликом до братерського бенкету праці й миру». До цього закликає косоокий варвар з жадібними очима, до цього тепер закликає аналогічний варвар в Об'єднаних Націях. Навіть ті, хто (як наприклад, Мережковський. – *Д. Д.*) вбачав у російській революції появу «майбутнього хулігана», і вони паплюжать Захід і обожнюють свою Росію. Так само, як Блок і Достоевський, Мережковський кидає Європі своє застереження: «Всі зовнішні факти нашого перевороту в Європі відомі, але його внутрішня сутність для неї незрозуміла. Вона бачить тіло, що рухається, але не бачить рушійної душі російської революції... Ми летимо і падаємо головою донизу... Ви тверезі, ми – п'яні, ви – справедливі, ми – протиправні... Для вас політика –

знання, для нас – релігія. Ми – містики. Революція – також релігія...». Це – філософія бурхливої орди, яка вже давно обрала Сатану своїм богом і яка знає лиш тільки *ultima ratio* – силу кількості. Свій провокаційний виклик Пушкін кинув назустріч Заходові, «народним ораторам» Європи: «Навіщо ви погрожуєте Росії своїм прокляттям? Хіба ви вірите в те, що росіяни безсилі? Чи нас мало? Ми ж простяглися від Пермі до Тавриди, від холодних фінських скель до полум'яної Колхіди, від приголомшливого Кремля до стін застиглого Китаю!». Це все – «російська» земля! Одне слово, «ми лише нашими шапками закидаємо кожного так, що він впаде мертвим!» (російське прислів'я. – Д. Д.). Схожі міркування висловлює Лермонтов: «Чому злякалась (як вважає поет. – Д. Д.) кавказька гора Казбек натовпу озброєних росіян, які пішли на Кавказ?». Тому що «похмурий Казбек почав рахувати і – його вороги були незліченними», ту юрбу він не зміг полічити до кінця... Вже у більшовицький час у своєму провокаційному викликові Європі про це співзвучно висловився Блок: «Вас мільйони? Нас – сила-силенна!». І знову жодних посилянь на етичну чи ідейну вищість, а лише на число російської орди. Схожої думки дотримувався Сталін: коли якомсь державні діячі Заходу хотіли поговорити з ним про політичні інтереси Ватикану, він іронічно запитав: «А скільки дивізій є у Папи?».

Хоч би з якою ідеєю ця руйнівна влада не маскувалася б – з ідеєю «істинної віри», московіта «третього Риму», загальнослов'янського братерства чи з ідеєю визволення трудівників, як у часи більшовицького панування, – вона завжди залишалася тією самою владою насильства, владою тріумфуючого зла під маскою добра із гаслом: «Бери приклад з тварин!». Влада, воїни якої – ще ті «сини диявола» – змушували дивитися на «собаку антихриста» як на символ їхнього «ангела-хоронителя». Диявольські легіони! Тут ідеться не про якість лицарства, а про кількість маси.

Це була така ж напівбезбожна шаманська природна стихія, яка вічно жила в московітській Росії як за часів царату, так і у Великому Московітському князівстві. Ніхто інший, як відомий російський літературний критик Віссаріон

Белінський, про це писав так: «Російський народ, найпобожніший народ на світі? Брехня! Адже підґрунтям релігійності є благочестя, мораль, страх Божий. Подивіться глибше і ви побачите, що за своєю вдачею це глибоко атеїстичний народ. У ньому ще багато марновірства, але ви не знайдете у ньому жодного сліду від релігійності... В російському народі релігійності не видно навіть поміж священиками... Більшість із наших священиків завжди вирізнялася великими животами, схоластичним педантизмом і цілковитою неосвіченістю. В російському народі не було жодного «почуття людської гідності», упродовж багатьох століть воно пропало у бруді і багні...».

Тому в московітській Росії так легко відбувся перехід від царату до більшовизму. Розкішні фрази більшовицьких чаклунів швидко зникли, і новий режим повернувся під заступництво тієї ж темної влади, якої слухався і колишній. Сталося те, про що йдеться в Євангелії в такій сентенції: «Вертається пес до своєї блювотини», чи, як писав Максиміліан Волошин: «Усе змішується: знаки і прапори, закостеніле минуле царів і теперішня дійсність більшовиків...». Це – орда, яка на руїнах християнсько-західного світу хоче підняти прапор московітських варварів.

РОЗДІЛ II

РОСІЙСЬКЕ МЕСІАНСТВО

Вульгарне розуміння вбачає причину хвороби, що трусить соціальним організмом Європи, у боротьбі між різними, ворожими один до одного імперіалізмами. Цієї думки автор не поділяє. Поза сумнівом, теперішній хаос – результат боротьби між «імперіалізмами», але за цим конфліктом приховується глибша або в будь-якому разі давніша суперечність.

Цей інший конфлікт залишається прихованим у соціальній боротьбі, яку переживає Європа. Він уже був підґрунтям зіткнення двох ворожих груп держав у 1914 році. Він маскувався за визвольною боротьбою австрійських і турецьких слов'ян проти Габсбургів і Оттоманської імперії. Саме такі ж обриси ми бачимо в революції 1648 року в Україні, а також у національних революціях 1917 року у Східній Європі. Цей конфлікт, який із тривогою передбачили Ляйбніц і Ренан, Наполеон I та Гюго, Енгельс і Беконсфілд і який навіював мстиві видіння Герцену й Леонт'єву, Бакуніну й Горькому, – це великий конфлікт між двома цивілізаціями, двома політичними, соціальними й культурно-релігійними ідеалами, конфлікт Європа – Росія.

Цей конфлікт справді спричинився до численних проблем, що неспокоєм сповнили наше століття; в цьому легко можна пересвідчитись, якщо звернутися до його останньої фази – явища, що забезпечило нам незгасне ім'я більшовизму; це доводить аналіз явища, в якому велика частина нашої некритично налаштованої інтелектуальної верстви вбачає завершальний етап соціальної революції.

«Що таке більшовизм?» – запитують його несвідомі прихильники (позаяк свідомі загалом не ставлять запитань. – *Д. Д.*) і відповідають: це інтернаціональний рух і його мета – повалення імперіалізму, капіталізму, націоналізму й інших ідолів буржуазного пантеону. Більшовизм – відповідають його противники – це бунт рабів, заперечення логічних законів і правил ведення народного господарства. Більшовизм – стверджують треті – змова

задля пригнічення християнства. Позаяк як перші, так і другі та треті мають рацію в тому, що більшовицька Росія справді заклала початок соціальних рухів із міжнаціональним значенням. Але як одні, так і другі, і треті ігнорують той факт, що більшовизм, про що свідчить вже сама його назва, – московітське і до того ж насамперед московітське явище. Так, за межами Радянського Союзу наступною метою агентів більшовизму було знищення європейського громадянського устрою, але хіба це було їхньою єдиною метою? Чи було це єдиною причиною того шаленства, з яким безліч таких агентів у Відні, Римі, Парижі та інших більших і менших центрах Заходу виконували свою роботу в згаданих країнах задля знищення наявного ладу? Хіба цей крах «експлуаторської системи» і справді був їхньою наступною метою, чи, можливо, в їхній несамовитості треба шукати ті глибші та сильніші мотиви, про які свого часу писав Достоевський. У одному з його «Щоденників письменника» він веде мову про таке: «Чому під час їхньої подорожі за кордон майже дев'ять десятих росіян пристають до тих лівих європейських курсів, які, так би мовити, відкидають їхню власну культуру? Хіба в цьому факті не відчувається російська душа, якій європейська культура завжди була чужою? Я думаю, що так. Європейці вважають нас радше варварами, які кочують Європою і відчувають задоволення тоді, коли віднаходять, що можна зруйнувати; вони руйнують лише заради руйнації, задля втіхи, щоб лише подивитися, як все це зазнає краху і перетворюється на руїни. Саме в цьому вони схожі на дикі орди, приміром гунів, які вдерлися до старого Риму і зруйнували Святе місто, не маючи жодного уявлення про те, які культурні скарби вони при цьому зруйнували» [1].

Хіба є, принаймні, зерно правди у цих словах геніального московіта? А якщо й так, то чи стосуються його слова тільки таких мандрівників революції, як Бакунін чи навіть Герцен, який вигуком «Нехай живе хаос, vive la mort!» кидає своє прокляття західному світу. Чи вони спрямовані на адресу лєнінових епігонів, які проголосили загибель європейської демократії? Можливо, вони спрямовані також на головного прокурора російського «найсвятішого синоду»,

Победоносцева, який саме на цю демократію, ту «велику брехню нашої епохи» кидав громи і блискавки? Чи спрямовані вони тільки на духовних нащадків Бакуніна, російську Червону армію, чи й на військо царя, яке з аналогічним хвилюванням говорить про перетворення галичан та інших західних українців на православних росіян так, як вони хотіли зробити більшовиків російськими комуністами? Невже вони не стосуються того війська, яке настільки ж негамовно прагне накинути Європі свій «рах Moscovitica», якого Ленін жадав втягнути до своєї комуністичної Ліги Націй, до своєї «societas Leniana (чи leoniana)»? Хіба можливо питання Достоєвського віднести тільки до Червоних кінних армій, які свою соціальну систему – систему «рад» – несли на Захід, чи й до солдатні Катерини II, яка також принесла з собою до України тодішню соціальну систему Росії, а саме – кріпацтво?

Якщо це й справді так, то – під час цих мандрівок Європою озброєних і неозброєних московітів різних генерацій, які мають втіху, що там щось можна зруйнувати: одного разу Греко-Католицьку Уніатську Церкву, іншого – капіталістичний лад – чи не маємо ми при цьому справу з явищами одного й того ж роду, з постійністю, що універсальніша і небезпечніша, ніж більшовизм і царат? З певністю можна стверджувати, що це власне саме так і є, що *як ідеологія московітського комунізму, так і ідеологія царату становлять лише дві різні форми однієї й тієї ж суті, одного й того ж феномену загального характеру, і це ніщо інше, як московітське месіанство, що веде війну проти Заходу*. Перед нами постає більшовицька Росія з піднятою для погрози рукою, спрямованими і сповненими жадібністю очима на все, вона, так само, як і Росія Миколи I, видивляється за тим, «де є ще щось, що можна понівечити».

Належну відповідь уже тисячу разів давали російські інтелігенти, ті, які колись плекали «народовольство», а пізніше були разом із ним у «чека» і «пролеткультках», – носії ідеї російського месіанства; російська «інтелігенція», на її власну думку, – хоронителька і втілення ідеалів «правди і права», пророчиця великої місії російського народу, вона мала б ошчасливити весь людський рід, і, як ми вважаємо, вона – «барабанщик» московітського,

петербурзького, петроградського, ленінградського і знову ж таки московітського імперіалізму, сентиментальний апологет московітської «жаги до Заходу», строгий обвинувач в історичній правовій суперечці між націями, який, заплямований кров'ю, стукає у двері західних країн, цей «advocatus diaboli».

Представники цього про шарку інтелігенції могли різнитися між собою силою розуму та геніальністю. Проте всі вони, пророки і арлекіни, мали щось спільне: глибоку містичну віру у велике призначення, в світову місію варварського московітського народу. Вони могли розмалювати кожен народ рожевими кольорами, як це робили «народовольці», чи, як Чехов у своїх «Мужиках», порівнювати його з худобою; вони могли, як граф Лев Толстой, цілувати поли їхнього смердючого «каптану», чи налякатися його незбагненої та незрозумілої сутності, апелювати до царських багнетів, як, приміром, П. Струве та інші, не менш відомі, автори колись (після революції 1905 р. – Д. Д.) широко відомої збірки «Вехи», – байдуже! Ангел чи диявол, Аполлон чи кентавр, напівлюдина чи напівтварина, той народ для усієї московітської «інтелігенції» був народом-богоносцем, і якщо вже він був худобою, то тоді божественною худобою, яку всі народи повинні вшановувати. Цей народ, і тільки він, мав сповіщати «нове слово» Заходові, що перебував в агонії. Тільки з його вуст над світовим хаосом мало лунає рятівне «fiat lux!». «Я вірив, та ще й зараз вірю, що Росія, яка, вірогідно, очолить якусь нову східну державність, має також подарувати світові культуру, замінити цією новою слов'янсько-східною цивілізацією занепадаючу цивілізацію романо-германської Європи», – так писав ще в часи першого Миколи «папа» слов'янофілів Леонтьєв [2]. Слов'янофільський поет Тютчев, сповіщаючи швидку смерть Заходу, вигукнув: «Над величезними руїнами Заходу, немов священний ковчег, здіймається ще більша Росія... Хто зважиться сумніватися в її призначенні?». «Захід уже все сказав, що він міг сказати. Ex oriente lux! Тільки Росії судилося взяти на себе духовне лідерство Європи!» – говорить із хвилюванням відомий істерик московітського слов'янофільства С. Булгаков. Зворушений цими словами, наче відлунням, йому відповідає Розанов: «Уже давно потрібно було це сказати!».

Пушкін ідеалізує російське кріпацтво, протиставляючи його «гнобленню» англійських селян [3], і пише вірші, в яких звучать енергійні мотиви ненависті до європейської цивілізації [4]. Російський патріот і провісник О. Герцен роками мріє про велику, жадану для нього мить – про загибель Заходу, про «нових варварів, які туди прийдуть, щоб його зруйнувати!» Слов'янофіл Ю. Самарін радіє з ролі, яку належить зіграти Росії «в цілому світі», а ультрареволюціонер Бакунін вірить у те, що російський народ «привнесе нові підвалини в історію і створить нову цивілізацію, як і нову віру, нове право і нове життя». Горький «плює» Америці і «прекрасній Франції в обличчя» задля московітських люмпен-пролетарських ідеалів; а Ленін узурпує спадок праапостолів соціалістичної церкви, щоб перед його вахлаками, як колись перед телепнями якогось Інокентія чи якогось Боніфація, впали престоли приречених на гріх соціалістичних ідолів західних країн. І навіть Чаадаєв закінчує свою «Апологію божевільного» вірою у велике призначення Росії. «Наше завдання, – пише він, – принести у світ рятівний принцип порядку, що став здобиччю анархії. Росія не може відмовитись від цієї місії, яка на неї покладена небесним і земним володарем». Голоси всіх представників російської політичної думки злилися в одну-єдину оду на честь їхнього народу, вони всі, по суті, вже були готові підписати офіційний погляд російської історії, який горезвісний начальник таємної поліції царя Миколи I, граф фон Бенкендорф, формулює так: «Її (Росії. – Д. Д.) минуле було гідним захоплення, її теперішнє – більш ніж блискуче, а її майбутнє (писав граф, вірогідно, заздалегідь відкрито думаючи про більшовиків), перевершить усе, що може собі надумати людська уява».

Одні, які буцімто мали б урятувати Європу, виступили зі «здоровими формами» московітської побудови держави, інші хотіли зцілити світ за допомогою московітської селянської спілки – «общини» з її суспільною власністю на землю або вбачали свою місію у «визволенні» слов'янства (білі інтернаціоналісти. – Д. Д.) чи також у «визволенні світового пролетаріату» (червоні. – Д. Д.), ще інші – в теоретичному ідеалі етичного «відродження людства» завдяки Росії. Хтось мріяв про «Москву – третій Рим», інші – про

Москву – столицю третього Інтернаціоналу. Ідеологи московітського месіанства відрізнялися один від одного деталями своїх думок, але всі вони твердо і несхитно вірили в те, що московітський народ, іноді нарікаючи, деколи не завжди добровільно, та все ж, немов віслук, потягне за собою всі інші народи під підбадьорливі заклики його погоничів назустріч хоч і невідомому, проте «великому майбутньому», в якому назустріч очам тих одержимих політичною манією теоретиків мерехтіли то нове «*civitas Dei*», то московітський хрест на святій Софії, то «соціалістична Батьківщина усіх трудящих».

Перебільшення, однобічність! Месіанство – це ж не характерна ознака російського народу. Так скажуть скептики. Ані перебільшення, ані однобічність, оскільки те, що я окреслив як московітське месіанство (точнішою назвою було б панмосковітство. – *Д. Д.*), в жодному разі не може зрівнятися з аналогічними явищами в інших націях, і аж ніяк не з панлатинізмом і пангерманізмом.

Щоправда, латинізм посів вигідну для нього позицію, продемонструвавши колись в історії чітку політичну організацію. Етруски та іберійці, іллірійці та кельти створили якоесь єдину імперію. Проте після її розпаду традиції єдності, що з бідною навіл підтримувалися Церквою, поступово втратили силу, і Піреней та Альпи виявилися перешкодою, через яку зазнала краху навіть колишня єдність культурної мови. Імпозантна спроба великого Наполеона об'єднати під своїм скіпетром Францію, Бельгію, Італію, Іспанію і Португалію і дещо менш величне прагнення Наполеона III підпорядкувати собі Італію – останні конвульсії панлатинської ідеї.

Що ж стосується германського світу, то в ньому було ще менше підстав для месіанського руху. Політична роздробленість німецької раси, самостійність її частин (Австрії, Голландії, Швейцарії. – *Д. Д.*) від самого початку прирекли на континенті пангерманську ідею на невдачу. Менш сміливі намагання її штучного відродження (Бернарді, автора «Центральної Європи» – Нойманна,

шведського професора Стеффенса і багатьох ін. – Д. Д.) в нашому столітті були звернені до сфери утопій. Тут, зрештою, Гітлер також не міг нічого змінити.

Щоправда, британська форма пангерманізму виявилася більш життєздатною, і, безперечно, такі ідеї, як «Велика Британія» чи «імперська федерація», не є фантомами. Проте вона не виходить, як це робить панмосковітство, за рамки своєї власної раси і не висуває претензій на керівну роль щодо інших народів, за винятком тих, які є менш цивілізованими в порівнянні з британцями. Завдяки своїм претензіям і своїй енергії московітське месіанство, що хоче панувати над народами, які перевершують російський народ як в культурному, так і в політично-економічному аспекті, в європейській історії за останніх триста років постає єдиним у своєму роді феноменом.

Скептики скажуть: ну добре, проте все ж не месіанство становить суть більшовизму? Форма, в якій виступає більшовицька пропаганда на Заході, – перехідне явище, таке ж тлінне, якими були державні форми Наполеона, що виникли з французької революції, і хіба ця остання, що схожа на більшовизм, була передусім соціальним переворотом? Що спільного має з цим конфлікт Росія – Європа? Тому, чия пам'ять не сягає далі, ніж до вчора, наведений хід думок видається незаперечним. Проте, якщо ми заглибимося в цю надзвичайно складну проблему, то дійдемо до цілком іншого висновку, а саме до того, що «звільнення світового пролетаріату», як і «звільнення слов'янства» – порожні фрази, за якими приховується цілком інший сенс. *Це і є вже знайоме нам московітське месіанство.*

Якщо не звертати уваги на бундючну фразеологію більшовиків, що розрахована на їхніх підданих, що отупіли з голоду, а також на іноземних супутників, яких зловили засобами різного роду, то в очі впадає характерна риса більшовицької ідеології: це – розгляд усієї зовнішньої політики більшовизму не в рамках антагоністичних понять «революція – реакція» чи «пролетаріат – буржуазія», а крізь призму протиріччя між Росією як авангардом Азії і Європою як єдиним цілим. Якщо більшовики використовують національно-релігійні рухи на Близькому і Середньому Сході проти Британії, то

це не заклик до класової боротьби, а заклик до національної боротьби Сходу проти Європи. Якщо шукають допомоги в мусульманських князів чи вождів, то це не союз з інтернаціональною революцією проти «інтернаціональної реакції», не політика федерації з трудящими масами, а лишень – об'єднання держав проти держав, боротьба за перевагу Росії над Європою. Коли Ленін виступає проти Британії і Америки, то він гудить їхні *англосаксонські* (а не їхні капіталістичні! – Д. Д.) свободи, які він не забуває брати в лапки [5]. Коли Троцький шукав, як розпалити «патріотичне полум'я» своїх червоних найманців у війні проти Польщі, то сама по собі це була тільки війна проти шляхти-дворянства, проте для всієї московітської спільноти це була війна проти поляків. ...Проти європейського «тугодумства», проти французької «дрібної буржуазії», проти англійського «кретинізму» – саме проти цього кидають громи і блискавки з радянсько-російського Олімпу. Європа, яка чинить опір політичній експансії Росії, – противник більшовизму і його азійських союзників. Тут Росія – там Європа! Ось формула зовнішньої політики радянської Росії.

І – прикметно – саме з такої точки зору та політика розглядала іншу російську месіанську ідеологію – слов'янофільство. Якщо виникає слов'янська проблема, то вона не розглядається окремо й абстрактно, а саме як перший крок до загального воєнного походу проти Заходу. Якщо знову порушується турецька проблема, то слов'янофіли навіть підтримують те, щоб турки залишилися в Константинополі, якщо складається враження, що справа закінчиться тим, що султана в його резиденції потрібно замінити комісаром тієї чи іншої великої європейської держави. Якщо йдеться про внутрішні справи європейських народів, що підлеглі чи непадлеглі Росії, то всі ці питання розглядаються крізь призму зміцнення російської сили щодо Європи. Надалі аналогія ще разючіша! Більшовики оголошують війну європейському «буржуазному» ладу, спрямовуючи свій заклик до пролетаріату. Однак, проти тієї ж буржуазії вже оголосили війну старі буржуазні слов'янофіли, теж апелюючи до того ж пролетаріату! Чи були вони також борцями за соціалізм,

чи все ж більшовики – слов'янофіли? Ні те, ні інше. Проте обидва курси служать чи служили тому самому націонал-московітському ідеалові, що має потребу в загибелі Європи. Обґрунтовуючи свою політичну теорію, Леонт'єв пише: «Всі слов'яни, південні, а також західні, в тому цінному для мене сенсі культури і способу життя є нічим іншим, як неминучим злом, оскільки в образі їхньої верстви інтелігентів вони не виробляють для світу нічого, крім найпримітивнішої і найбільш пересічної європейської буржуазії» [6].

«Крім найпримітивнішої буржуазії!» Звідки такі тембри в цариста Леонт'єва? Ляпсус? Ні, це його глибоко продумане міркування, тому що десь інде він також пише: «Прийшов час покласти край розвиткові дрібнобуржуазного (отож саме буржуазного. – Д. Д.) ліберального поступу»! [7]. І, знову звертаючись до «слов'янських братів», він із жалем стверджує, що вони за всіма їхніми чеснотами і хибами набагато більші, ніж ми, схожі на європейських буржуа середнього сорту». – «Якщо світ, – читаємо ми у нашого вороже налаштованого до буржуа цариста далі на с. 415, – незабаром скине буржуазну цивілізацію, то тоді новий ідеал людства неминуче візьме свій початок із Росії, від народу, в якого слабше розвинені буржуазні чесноти». Все це звучить як слова Леніна чи Бухаріна, які обґрунтовують світову місію російського пролетаріату тим, що він менше, ніж його західні товариші, пройнятий буржуазною мораллю і відповідними забобонами...

Проте автор послідовний! Якщо «буржуазна цивілізація», яку він так ненавидить, гине, то мусить бути хтось, щоб покласти її до могили. Звичайно, що для Леніна цей гробар зветься революційним пролетаріатом. Для Леонт'єва – також! Франція була провідним провісником тодішньої буржуазної культури; саме тому, згідно з російськими панславістами, вона мала загинути, само собою зрозуміло, що за допомогою руки пролетаріату: «Якщо для наступної незалежності східно-російського мислення від романо-германського, для переходу на новий, інший шлях культури і державних форм буде потрібно, щоб авторитет романо-германської цивілізації в очах людей Сходу падав дедалі нижче, коли виникне потреба, щоб марновірство щодо тієї цивілізації якомога

швидше перетворилося на спрямоване на неї застереження, то хотілося б, аби країна, якій належить ініціатива в модерному поступі, скомпрометувала свою геніальність якомога швидше й остаточно» [8]. Отож нею була б Франція! А оскільки Леонт'єв написав свій памфлет за часів паризької комуни, то він кличе на допомогу її фригійську шапку, яка насунеться на вежі собору Паризької Богоматері, що мало б сповістити про остаточною смерть буржуазного світу. Звичайно, було б ще краще, коли б Париж з його «буржуазними» церквами і парламентськими будівлями загалом зник з поверхні землі; а оскільки це не цілком можливо без більшовицьких методів, то ці останні й рекомендуються Леонт'євим. «Чи триумф і панування комуни, – запитує він, – можливий без вандалізму, без фізичного руйнування будівель, пам'ятників мистецтва, бібліотек і т. д.? Безперечно, ні; і за наявності сучасних засобів руйнації набагато легше перетворити більшу частину Парижа на руїни, ніж це було можливо за інших часів зруйнувати такі великі культурні центри, як Вавилон, Ніневію, старий Рим. І цього має бажати кожен, хто прагне до нових форм цивілізації!» [9].

Чи це роздуми одержимого манією фанатика? Або уривок із записок божевільного чи з передової статті більшовицького офіційного державного органу «Ізвестія?». Аж ніяк ні! Це, повторюю, глибоко продумана ідея цариста, російського патріота, який уявив нездоланну ворожнечу між його країною і Європою і повсюди шукає для своєї справи добровільних і недобровільних спільників: він цілком схожий на «*commis voyageurs*» (коммівоаяжерів) більшовизму, які так само проголошують терор і руйнацію задля «нових форм цивілізації». Це, звичайно, не означає, що Леонт'єв – комуніст чи Ленін і товариші – панслависти. Як з одного боку, так і з іншого, заклик до пролетаріату – комедія, засіб для досягнення цілей, що мають так само мало спільного із звільненням пролетаріату, як і російський панслов'янizm із звільненням слов'ян: засіб для роздування світового полум'я, в якому згоріла б уся європейська цивілізація.

До речі, в Леонтєєва були однодумці. Відомий та інтелектуально доволі видатний ідеолог слов'янофільства О. Міллер приблизно тоді ж, коли і Леонтєєв, писав: «Коли б ми почали зміцнювати його (принцип національності. – *Д. Д.*) між слов'янами, ми б озброїли всю стару Європу проти нас, проти цього ми самі були б вимушені шукати точки опори саме в Європі у співпраці – завжди і всюди – з її свіжими силами» [10]. Що це за свіжі сили? Саме ті, які також викликають царист Леонтєєв і комуніст Ленін. Для блага Росії і для знищення Європи на Заході потрібно мобілізувати привидів, що вороже налаштовані до європейської цивілізації. Що ж відтак перешкоджає московітським «буржуазистам», якщо ті привиди вийдуть на демонстрацію під червоним прапором соціалізму і присягнуть не на Євангелії св. Марка, а на євангелії св. Маркса? Нехай тільки виконають свою роботу! І ось тут прихильник російської селянської общини й автократії, німецький Мюллер, який перетворився на московітського Міллера, радить не зважати на будь-які принципи легітимізму, що були б властивими для російської політики, і подати руку Мефістофелю революції. У пов'язанні з місіонерським завданням Росії він пише: «Мені видається, що на взаємини Європи з нами міг би бути великий вплив, якщо би ми щиро зреклися тієї політики, яку ми вели аж до Східної війни (тобто до Кримської війни 1853–1855 рр. – *Д. Д.*), якщо би ми зреклися всіх традицій манії легітимізму і фобії революції». Росія (Росія за царя. – *Д. Д.*) мала би виявити свою «несхитну рішучість», а також свою «здатність вчинками довести народам Європи, що і по той бік кордонів слов'янського світу наше завдання – звільнення!». І далі: «І якщо народи Європи самі все ще їм (їхнім панівним класам. – *Д. Д.*) вірять, якщо ті народи в їхніх руках – сліпе знаряддя, щоб ворогувати з тими, з ким вони з метою спільного нанесення удару у відповідь всеєвропейській реакції, навпаки, мають укласти мир, то великою мірою провина в цьому лежить на старих гріхах нашої власної політики з часів, коли вона хворіла на прищеплене їй зло законності і страху перед свободою!» [11].

Отож, стислий сенс розлогих думок у книжці Міллера полягає в тому, що Росія в своїй європейській політиці має спиратися на тамтешні революційні елементи і спільно з ними скинути у прірву всю систему так званої буржуазної або – згідно із західними визначеннями – просто європейської культури. Схожі теревені можна віднайти також і в інших слов'янофільських «отців церкви», наприклад, у Юрія Самаріна, який радить Росії «взяти на себе те завдання звільнення, яке ми рано чи пізно, добровільно чи ні змушені будемо виконати в цілому світі». Щось схоже зважується висловити анархіст Бакунін: «Цілковите заперечення Заходу» і велика визвольна місія російського народу на чолі зі своїм царем» [12].

Що ж до Герцена, то він безнадійно переплутує місію царату з місією пролетаріату і малює крикливу картину останніх днів Європи, надаючи донському козакові роль галасливих серафимів; цей козак прийде вчасно, щоб розбудити європейських палеологів і порфірогенетів, якщо б їх не розбудили звуки сурми страшного суду, який їм призначив соціалізм помсти – комунізм [13].

Проте обличчя Герцена і Бакуніна, вони ж до певної міри були соціалістами. Але що робити з Самарінін і Міллером, чи навіть із Леонтьєвим, яких, либонь, ніхто не підозрюватиме в ліберальних, не кажучи вже про революційні настрої? Що робити з усією практикою російської політики в Європі від Олексія, батька Петра I, до Миколи II – з політикою, що знову й знову фактично поривала з принципами легітимізму, займаючись революційно-демагогічною пропагандою між українськими і польськими селянами проти їхніх знатних «панів» і такою ж мірою між фінськими селянами («торпасами». – *Д. Д.*) проти керівників селянського руху за незалежність, між балканськими «рая» проти їхніх турецьких «поневолювачів», як і між слов'янськими селянами в Австро-Угорщині проти «німецької та угорської буржуазії, яка їх експлуатувала»? Що робити з самою ідеєю царату, тим «царством бідних», тією диктатурою на користь незаможних, що так різьоче нагадує радянську ідеологію – також «диктатуру бідних проти багатих»? Чи були ініціатори тієї

політики – всі ті ордин-нащокіни, меншикови, горчакови, ізвольські, шебеко і гартвіги та інші царисти агентами світової революції? Якщо звернутися до більшовицької ідеї – мобілізації мусульманських народів проти «західного імперіалізму», то тут теж треба привітати не вождів третього Інтернаціоналу з їхнім винаходом, а їхніх вчителів; позаяк вже цей самий Леонтьєв писав, що «небезпека для Росії постала на Заході» і що проти цього потрібно шукати союзників: «Якщо б іслам захотів стати таким союзником, то й краще»; оскільки «в самій російській вдачі наявні дуже сильні і значні риси, що набагато більше нагадують турків, татар чи й інших азійців – чи навіть взагалі нікого, – ніж слов'ян!». Союз із мусульманами вже тому був би вигідним, що вони не пройняті жодним «європеїзмом» [14]. Чи більшовизм не з тієї ж причини шукає союзників там само для свого, як його назвав Каутський, татарського соціалізму?

Наступні приклади можна проігнорувати, можна навести майже безконечну низку з них, можна також цитувати й інших слов'янофілів – у будь-якому разі можна бути певним, що там усюди фігурував Ленін. Можна навести цитати з творів чи промов останнього – і безпомилково наштовхнемося на плагіат із панслов'янської євангелії. «Флірт» із революцією і пролетаріатом тут такий самий, як і там. Хрестовий похід проти буржуазії тут такий самий, як і там. Кокетування з Азією тут таке саме, як і там. Громи і блискавки проти принципу легітимізму тут такі самі, як і там. На боці обох єдина мета – знищення «загниваючої» Європи *ad maiorem Moscoviae gloriam*, тої Європи, що ворожа до всіх без винятку досі наявних форм російської держави.

Саме в цьому і в нічому іншому полягає спільна суть обох форм російського імперіалізму – царського і більшовицького. Це серед інших уже збагнув передреволюційний публіцист Страхов, коли стверджував: «Якщо ми розглянемо наш нігілізм у цілому, в загальній наявності його висловлювань, то визнаємо його скептичну думку стосовно Європи (а не буржуазії! – Д. Д.) як його найважливішу рису вдачі. Люди найсправжнісінького російського напряму щодо цього надзвичайно часто цілком згідні з думками нігілістів»

(хотілося б додати, і навпаки. – Д. Д.) [15]. Це також збагнув Леруа-Больє, на думку якого, нігілізм – якийсь вид протесту Росії проти Європи [16]. Протест, що в садистських мріях іноді висловлювався про те, що Париж зітруть з лиця землі, іноді в спрямованих до європейського робітничого класу пропозиціях «улаштувати різанину їхніх обуржуазнених керівників», що дозволив собі колись такий собі Зінов'єв-Апфельбаум (на конгресі німецьких «самостійників» у Галле. – Д. Д.), – протест варварів, які «блукують Європою ...і в тому вбачають насолоду, якщо знайдуть те, що можна зруйнувати ...не маючи й найменшого поняття, що за культурні скарби вони при цьому руйнують» (Достоевський, див. вище. – Д. Д.). Їхні демагогічні лозунги знову ж таки ніщо інше, ніж засіб боротьби, свого роду важкий лігроїн, яким, як висловлюється Герцен, кожному росіянину потрібно полоти споруду західної культури, що коле його в очі, для того, щоб на згарищі міг влаштуватися або якийсь «земний всеволодар», цар або ж диктатор над світовим пролетаріатом Ленін чи Троцький-Бронштейн. Якщо цього вимагають інтереси Росії, то панслов'яніст чи царист стане революціонером і ворогом буржуазії, а соціаліст-більшовик – прихильником червоного царату і союзником азійських шовіністів.

Розглядаючи роль радянської Росії в соціальних рухах Європи, розуміємо, що її доктрина (подібно до доктрин російського імперіалізму. – Д. Д.) тільки позірно стає на ту чи іншу сторону, що поборюють одна одну в Європі; *по суті, однак, та ідея ставиться вороже до європейства як до цілості*. Так передше в Росії на основі московітської селянської «общини» (спілки) зі спільною власністю на землю об'єдналися соціалісти і панслов'яністи. Як у конфлікті 1914 року, так і в конфлікті 1917 року ми знову ж таки вбачаємо конфлікт двох культур, двох національних ідеалів.

Без наявності великих соціальних і політичних конфліктів у Європі чи, заперечуючи роль Росії, яку вона в них зіграла, за цими конфліктами я передусім вбачаю універсальне зіткнення, яке, немов кошмар, завдало великої шкоди всім без винятку конфліктам, що в Європі за останні двісті років приходили один на зміну одному.

Росія завжди була носієм месіанського ідеалу – це перший висновок, якого нам дає право дійти вивчення згаданих вище матеріалів і фактів. Росія розробила кожну стадію своєї експансії як перед 1917 (слов'янофільство і новослов'янство. – Д. Д.), так і надалі (більшовизм. – Д. Д.) з перспективою боротьби проти Європи як цілості. Це – другий висновок, якого я дійшов. Хоч би яким фіговим листком прикривали цю боротьбу, хоч під якими прапорами її не провадили б, це не міняє суті речі.

Тепер потрібно спрямувати увагу на інше питання, на *причини принципового антагонізму Росії щодо західної культури.*

Примітки

1. F. Dostoyevsky: „Tagebuch eines Schriftstellers.“
2. K. Leontyev: „Der Osten, Rußland und das Slaventum.“
3. A. Puschkin: „Gespräch mit einem Engländer.“
4. A. Rypin: „Charakteristik literarischer Meinungen.“
5. N. Lenin: Der Staat und die Revolution.
6. K. Leontyev, цит. пр., с. 108 російського видання.
7. Там само, с. 384.
8. Там само, с. 433–434.
9. Там само, с. 435.
10. O. Miller: Slaventum und Europa (russisch), St.-Petersburg, 1877, S. 63.
11. Там само, див.: с. 99 і 109.
12. M. Bakunin: Briefe über Patriotismus.
13. A. Herzen (Gertsen): Briefe aus Italien und Frankreich, (russisch), S. 267.
14. K. Leontyev, ebenda. S. 28 und 182.
15. Strachov: Der Kampf mit dem Westen in unserer Literatur, S. 126 der russischen Ausgabe.
16. Leroy-Beaulieu: L'Empire Russe.

РОЗДІЛ ІІІ

ДУХ РОСІЙСЬКОГО ВАРВАРСТВА

У попередньому розділі стверджувалося, що «нове слово», що його росіяни доносять до Європи, не кажучи вже про його відповідні формулювання, – завжди однакове, оскільки воно взяте з одного й того ж ґрунту національної російської ідеології.

Розгляньмо це докладніше!

Що впадає у вічі, коли зіставляються два світи – латинсько-германський, до якого належать західні слов'яни разом із українцями, і російсько-московітський? Багатство фарб, піднесеність упродовж усієї історії, рухливість народних мас, напруга в конфліктах, вільна гра сил, могутня роль великих особистостей, примат права і логіки – на Заході; монотонність, пригноблене становище особистості, безбарвність історичних подій, недиференційованість елементарних сил народу, надміру велика роль держави – в Росії.

Сповнена драматичних миттєвостей боротьба між монархами і папами – це на Заході. Помста всесильних царів за будь-який вільний вияв духівництва – це Росія. Запекла і затята боротьба феодального лицарства проти королів – це Захід. Стинання голів холопам, як називав Іван ІV своїх бояр, – це Росія. Трагічний конфлікт старої віри з реформацією і набагато імпозантніша реакція цієї першої – це Захід. Монотонна суперечка між офіційною церквою і розкольництвом – це Росія. З одного боку, лютеранство, цвінгліанізм, кальвінізм, з іншого боку – трясуні, хлисти, скопці. Великі постаті французької аристократії, які можуть навіть на ешафоті зберегти свою гідність, – це Франція, це – Захід. Легкодуха «така ж аристократія» з милості царя, що безсильно і безідейно блукає різними країнами Європи в очікуванні порятунку своєї країни – це Росія. Велика, не позбавлена певного драматизму мить страти Людовіка ХVІ чи страта величного ворога Кромвеля – це Європа; вбивство останнього Романова, ким і як – про це нічого не відомо – це Росія. Мірабо, Кавен'як, Клемансо, три опори трьох епох французької буржуазії – там;

московітський заміський купець у театрі Островського, думський оратор Родічев і Керенський, який дублює Гоголевого базіку Хлестакова, – теж три головні постаті трьох епох їхньої власної буржуазії – тут. З одного боку, Лавуаз'є, що стяв голову республіці, якій не потрібні «вчені», з іншого боку – професор Гредескул і професор Тімірязєв, Горький і Шаляпін як чистильники взуття більшовицьких народних комісарів. Ціле сузір'я відомих на цілому континенті аристократичних імен, що або на чолі повстань у Вандеї або на чолі коаліційних армій боролося проти французької революції – це Захід. Брусілов, Поліванов, Клембовський, Гутор і ще велика кількість царських генералів, які боролися за третій Інтернаціонал, – це Росія.

Читаючи історію Європи, ми читаємо історію її народів. Коли ми читаємо історію Росії, то не побачимо нічого, окрім темної маси, яка, сліпо підкорившись своїм вождям, рухається то в цьому, то в тому напрямку. Там творилася історія класів, партій, націй і окремих великих людей, історія суспільства, тут її пише держава – уряд, який заковує в кайдани як класи, так і окремих людей і навіть суспільство. Ця остання риса (і цим ми наближаємося до суті європейсько-російського антагонізму. – *Д. Д.*) формує характерну прикмету всіх без винятку примітивних спільнот, зокрема і російської.

У примітивних спільнотах відокремлення «я» від «ми», однієї людини від маси, індивідуума від субстанції ще не завершилося. Одинак не живе своїми думками, а лише колективним розумом мас. Принципи моралі, права, релігії, політики відчуються не як принципи власного «я» («сумління». – *Д. Д.*), а як незбагненні за їхньою суттю постанови згори. Відповідно до цього в такій спільноті взаємини між окремими людьми чи їхніми групами і всіма загалом формуються своєрідно. Десь інде ці взаємини нормуються правом – імперативно-атрибутивними розпорядженнями, тобто такими, коли обов'язок одного фіксується свідомістю іншого як право цього останнього (наприклад, обов'язок відшкодувати борг. – *Д. Д.*). У примітивних спільнотах взаємовідносини між «я» і «ми» нормуються постановами однобокого, «етично» суто «імперативного» роду, тобто такими, за яких зобов'язання однієї

сторони від іншої в жодному разі не уявляється як її (тобто цієї іншої сторони. – Д. Д.) право. Воно іншого роду, ніж у спільнотах з високо розвинутою правовою свідомістю. У примітивних спільнотах усі загалом лягають тягарем на окрему людину, немов всемогутнє божество, якого можна лише благати про милість, але в жодному разі від нього не можна вимагати свого права. Тут державні закони розуміються як норми моралі, а, навпаки, норми моралі сприймаються як державні закони. Тут, – пише Гегель – як норма моралі, так і норма права – закон, що керує окремою людиною немов зовнішня сила. Норми виконуються, проте тільки цілком показово, як правило, що накинене згори. Окрема людина підкоряється законам, проте не як та, що усвідомлює свою правоту, а лише як така, яка не знає, що чинить [1].

Відповідно до цього у спільнотах такого роду також цілком іншим є і засіб, яким здобувається колективне пізнання волі нації (в державі. – Д. Д.) чи загальної істини (у церкві. – Д. Д.). У розвинених спільнотах такий засіб – логіка і чітко визначена правова процедура. В Росії, як і в решті примітивних спільнот, відповідний засіб складається з нечіткого, інтуїтивного здогаду: принцип «одноголосності» на селянських громадських зборах («мирской сход». – Д. Д.), в політиці – ідея безвільних зборів земських чинів («земской собор». – Д. Д.), про яку ще в ХХ столітті дискутували в російській пресі, в релігії – примат наказу чи настрою володаря. Велика роль окремих людей чи їхніх вільних угруповань, почуття особистої гідності, власних прав і обов'язків, активність громадських організацій – це головні риси західної спільноти. Невпевненість і пасивність окремої людини, брак правового способу думок, цілковита відсутність незалежної моралі, яка тут замінюється наказами і ударами палиці, – це головні ознаки російської спільноти. Звідси – «selfgovernment» у найширшому сенсі на Заході і хаос або деспотизм – на Сході.

Цей примітивізм, ця аморфність у будові російського народного організму помітні в усіх сферах суспільного життя в московітській Росії: в

соціалній царині, в родинній сфері, в політичному, релігійному житті і в житті розумової культури. Розглянемо їх за чергою.

Типовий взірець соціальної організації в Росії – «община», селянська спілка зі спільною власністю на землю, інституція, про яку безконечно сперечалися, проте якою захоплювалися як слов'янофіли, так і «західники», очолювані О. Герценом, як прибічники царату, так і його непримиренні вороги – соціалісти. В общині цілковито зникає окрема людина. Стосовно всіх загалом вона не має жодних прав. Ніщо не є її власністю; навіть шматок поля, який вона обробляє власними силами, належить їй тільки тимчасово, щоб завтра його в неї знову забрали. Община може вивести зі свого складу будь-кого зі своїх членів, і навіть не через злочин, а за провину чисто індивідуального характеру, наприклад, через алкоголізм; кожного вона може змусити сіяти чи садити на своїй землі те, що їй подобається. Так це було в Росії перед революцією 1917 року, а після цього – в колгоспах та радгоспах.

Особистісне зусилля, особистісне мислення тут непотрібні, і тому вони не в пошані. Викорчований винятково власною працею ліс за наступного перерозподілу землі може потрапити до нероби – внаслідок принципу, що всі перед усіма рівні. «Мое» в жодному разі не відокремлене від «твого»; завтра те й інше можуть помінятися місцями. Община не знає незалежних від колективу прав окремої людини, назва яких звучить – «власна робота». Настільки ж мало людина знає про особисті обов'язки. Тут, де панує кругова порука, відповідальною за плату податків є не окрема людина, а весь колектив. Само собою зрозуміло, що все це не порушує своєї розважності московітського життя селян, але ця розважність належить, якщо застосувати термінологію Гегеля, лише до «здорового глузду», а не до «інтелекту», отож не до «впевненого в собі розуму» [2].

Здоровий глузд общини аж ніяк не є плановою організацією вільного колективу, а тільки автоматичним устроєм, якому окрема людина, не розуміючи його, підкоряється безвольно і черство.

Один із таких устроїв, – пише досить добрий знавець російського народного життя, росіянин Гліб Успенський, – наявний також у тваринному царстві. «Сазан у Волзі, що живе за сільською спільнотою, як і російські селяни, також має своїх обранців, своїх посланців, своїх депутатів. Останні зазвичай плывуть попереду своєї громади і, коли натрапляють на виставлену рибалками навскіс річки загату, то її міцність спочатку випробовують носом; потім впираються в неї боком, тоді намагаються її перестрибнути; а коли все це нічого не дає, депутати повертаються назад і рапортують громаді. Збори громади сазанів колективно вирішують долати загату об'єднаними силами, і, справді, цілий косяк, добряче розігнавшись, кидається на загату і штовхає її колективною пащею. Багато хто гине, але решта протискується крізь дірку і рятується» [3].

Схожу громаду, за Г. Успенським, формує російська община, де кожен член живе колективною мудрістю маси. Кожен член такої організації (як приміром Платон Каратаєв з «Війни і миру» Толстого. – *Д. Д.*) – «тільки складова частина, окремо він – ніщо»: він не володіє індивідуальними переконаннями чи світоглядом. Немов фігури на шахівниці, кожен з них рухається, слухаючись руки гравця, залежно від певних правил; проте покинутий на самоті, зі своїм власним розумом, він залишається нерухомим і перекидається. «Все здатне зробити таку часточку, – пише Успенський, – якщо його вирвати зі звичних умов; тому що звикши беззастережно скорятися чужій волі, воно готове на все. «Йди і закуй в кайдани!», «йди і розкуй з кайданів!», «застріль!», «звільни!», «бий!», «бий сильніше!», «прийди і врятуй!» – усі ці накази виконуються, позаяк та «часточка» не здатна критично поставитися до жодного з цих наказів. Сьогодні такі часточки можуть «придушити польське повстання», завтра вирушити на фронт, щоб «звільнити слов'янських братів», а післязавтра битися за третій Інтернаціонал. «Само собою воно, – вважає Успенський – не має жодного уявлення, що розумне, а що дурне, що добре, а що зле». Успенський змальовує безпорадність такої людини – селянина, – в місті, де вона потрапляє під вплив кожного і всіх загалом. Письменник каже:

«Тут він цілком чужий, тут він – чоловік сторонніх впливів, чужих наказів, навіть чужого прагнення. У нього відсутні власні переконання і власна мораль. Це цілком порожній глечик, який можна наповнити будь-яким вмістом», – як царським, так і комуністичним супом. Така людина підкоряється всьому, «що йому Бог пошле», всьому, що йому доля «приготує». Вона аморальна, оскільки не має уявлення про право і наскільки ж мало – про обов'язки інших. За свої вчинки він не відповідає, оскільки саме до цього його привчило кріпацтво, коли за нього відповідав поміщик і община.

Схожим у московітській Росії є також устрій інших соціальних груп. Жодна з них, як це є на Заході, не існує сама собою і для себе, а лише для держави. Жодна з них не виникла з власного права, кожна була створена державою. В боротьбі між собою і з тронем жодна з них не виявила всередині себе корпоративного духу чи почуття честі стану, свої привілеї кожна отримала від верховної влади, без боротьби і зусиль. Там духовенство (ще до 1917 року. – *Д. Д.*) перетворилося на «департамент духовних справ», очолюваний їхнім міністром. «Третя верства», яка в Європі впевнена в своїх правах, стала тут купецтвом різних «гільдій», вона залежна від будь-якого очільника міста. Дворянство трансформувалося у «верству державної служби», в привілейованих «царських слуг» – без тієї станової свідомості, яку на Заході створив феодалізм. Московіти майже не знають, що це таке шляхта, основою якого є права предків. Їхнє дворянство – це нагорода за службу для царя. Щоправда, тут верстви мали своїх «проводирів дворянства», своїх «громадських старійшин» і т. д., як і після 1917 року – партійних бонз, проте це не вільні делегати вільних корпорацій, а звичайні чиновники білих чи червоних царів, вид татарських «баскаків». В Росії, як і на Заході, є знать (*nobles.* – *Д. Д.*), буржуа (*bourgeois.* – *Д. Д.*) і демос, але тут немає жодного «дворянства», жодної буржуазії, жодної демократії, жодних незалежних від держави корпорацій або класів, що часто їй заперечують.

Історія немов би хотіла ще сильніше підкреслити «службовий», слухняний характер російського дворянства, вона не позбавила його навіть тих

інституцій, що прикметні саме для общини – кругової поруки: в часи Івана IV рідня чи інший дворянський клан «відповідала головою» за кожного «вільного» дворянина, якого б гнітила служба для великого московітського князя чи який хотів би його покинути. Відгомін цієї чисто російської правової свідомості також віднаходиться знову ж таки в більшовицькій практиці, в круговій поруці всієї родини за її «контрреволюційних» родичів. Російський дворянин, який вічно був залежним від свого пана і володаря, спочатку такий же пристрасний до мандрів, як і московітський селянин перед царюванням царя Бориса (1598–1605), який пізніше лише тоді був впевненим у володінні і правом на шматок землі з земельної власності царя, доки він виконував свою службу; цей російський дворянин, за якого думала держава, – так само, як це за «мужика» робила його община, – настільки ж неспроможний до створення власного кодексу політичної чи корпоративної моралі. Щодо цього він залишився, як і московітський громадянин чи селянин, нігілістом у моралі і політиці. Він підкорявся правилам колективної, втіленої в особі царя волі, проте у формуванні тієї волі він не брав жодної активної чи свідомої участі. По суті, він не перевершував масу і для царя був настільки ж «незначним», як і останній з селян.

«Чи Ви знаєте, пане, – відповів цар Павло на зауваження генерала Думреза, французького посланця, – що тут немає жодної особи, яка б користувалася пошаною, окрім тієї, з якою я розмовляю, і лише доти, доки я з нею розмовляю».

Ці слова – не балаканина божевільного, вони – надзвичайно влучно висловлене формулювання взаємин у Росії між «я» і «ми», між окремою людиною і спільнотою. Французькою мовою Павло висловив думку, що закладає підвалини тої чисто московітської інституції, що зветься «обіймання посади згідно з правом клану» («местничество». – *Д. Д.*), інституції суто службового характеру: російські бояри хизувалися передусім не тривалістю роду чи цінністю їхньої особистості, яка ніколи не була і не могла бути «важливою» без милості царя, а службою для нього їхніх батьків і предків.

Того, що надавало всім трьом європейським станам блиску, опірності, кастового патріотизму, підтримуваного впродовж століть міцного кодексу «savoir-vivre» (знання світу. – *В. В., І. З.*), а окремій людині – почуття власної гідності, – цього всього в Росії загалом не було.

Також, якщо розглядати московітський устрій родини, то наштовхуєшся на таке ж явище – на пригнічення окремої людини і на панування всього колективу. Вже сам факт, згідно з яким для російських селян в усіх без винятку справах про спадщину дійсним є звичне право, всередині родини позбавляє окрему людину будь-якого захисту з боку громадянського кодексу, оскільки той цілковито підпорядкований диктатурі родини (тобто, по суті, диктатурі її глави. – *Д. Д.*). «Зізнаюся, – писав відомий слов'янофіл Данілевський, – що не розумію тих, хто веде мову про «родинні почуття» нашого народу. Я бачив багато народів. У Криму, Україні, в Австрії та Німеччині – всюди я виявляв те саме. Я зауважив, що майже всі іноземні народи, не тільки німці чи англійці, й багато інших, такі, як українці, греки, болгары і серби, мають набагато більше «родинних почуттів», ніж ми, «росіяни» [4].

У політичному устрої Росії бачимо аналогічну загальну ідею. Ніде, в жодній країні, не піклуються про ідеал держави з таким завзяттям, як у Росії. Тут, де окремі люди і корпорації володіють нульовою цінністю, держава стала усім. «У нас у Росії, – пише визначний російський філософ й історіограф Володимир Соловйов, – у псевдохристиянській спільноті виник наш власний іслам, з тією відмінністю, що він стосується не бога, а держави». В цю державу вірять немов у «абсолютне втілення нашої народної сили». Якщо будь-яке теоретизування про сутність і атрибути божества для ортодоксальних мусульман є лише порожньою балаканиною чи претензійним зловживанням словом, то будь-який сумнів у повноваженнях його бога – держави, думка, що з нею можна поводитися, як кому заманеться, для росіянина – гріх [5]. Горезвісний російський реакційний публіцист Катков пояснив: «Немов нестримна буря, вона (державна воля. – *Д. Д.*) жене міриади порошинок туди, куди захоче» [6].

Взаємини між тим абсолютот і окремою людиною притаманні всім суспільним взаєминам у Росії, до того ж, вони не визначені в правовому полі. Це – взаємини між вовком і ягням у сатиричній байці Салтикова-Щедріна: «Якщо я захочу, то з’їм тебе, а схочу по-іншому, то можу тебе й помилувати» [7]. Хто ще пригадає психіку російського суспільства за обох останніх царів, той зрозуміє як Соловйова, так і Каткова. Таке саме становище панує також у комуністичній Росії.

На той час, для прикладу, переслідувалося організоване на громадських засадах надання допомоги тим, хто потерпає від голоду, оскільки це означало акт втручання населення в державні справи, до яких населення не сміло мати жодного стосунку (ще перед 1917 роком. – *Д. Д.*). Коли після призначення князя Святополка-Мирського міністром внутрішніх справ (1904) до нього звернулося кілька магістратів з висловленнями подяки за його ліберальну декларацію, то всі органи влади це сприйняли як образ, оскільки вбачали в цьому вияв недозволеної демонстрації. Коли царю Миколі I повідомили, що народ нарікає через воєнні невдачі в Криму, він обурено відповів: «А що народові до цього?». Коли під час огляду військ Павло I спитав одного деградованого офіцера, де той отримав свої відзнаки, відповідь офіцера «Під переможними стягами Вашої Величності» вивела царя з рівноваги і мало не закінчилася для зухвальця тілесним покаранням. Це сталося тому, що право хвалити загалом містить у собі право критикувати, що цілковито не допускається там, де між державною владою і підданими не існує жодних правових взаємин. Верховна влада володіла своїми обов’язками щодо підданих, проте вони не мають правової природи; за їхнє дотримання вона мала відповідати лишень «перед Богом», тобто перед власним сумлінням. Піддані мали настільки ж мало прав, щоб вимагати від неї дотримання цих обов’язків, як і дотримання суто етичних зобов’язань. З іншого боку, підданий був зобов’язаний любити «царя і батьківщину»; проте навіть московітська маса сприймала наказ жертвувати життям за вітчизну не так, як, приміром, обов’язок виплатити борг честі, не як обов’язок щодо свого власного сумління, а радше як чужі зовнішні заповіді, що

були скинуті згори громовержцем Мойсеєм, яких потрібно було дотримуватися, доки Мойсей тримав у руці перуна, але які краще було обійти. В цьому корениться причина революції російського народу проти царату, що став слабким (у неросійських народів причина була іншою. – Д. Д.), як і нездатність до спротиву цього ж народу проти більшовицької тиранії (майже всі виступи проти неї відбувалися в неросійських областях СРСР. – Д. Д.).

Поняття «підданий» найкраще відтворює суть взаємовідносин між державою і окремою людиною. В Європі наявні два поняття: «sujet» і «citoyen». Перший – об'єкт державного механізму, верховної влади; другий – законний пайовик цієї влади; щодо нього держава має такі ж зобов'язання, як і він щодо неї. В Росії наявне слово, але відсутнє поняття «громадянин» (гражданин. – Д. Д.), і коли його штучно придумали наприкінці XVIII століття, його вживання відразу ж було заборонено Павлом I, щоб до гармонійної системи російської державної ідеології не було внесено жодної плутанини. Ця практика не означає жодного навіженства, вона тільки відтворює безправне становище особистості в Росії.

У пов'язанні з цією темою росіянин Герцен писав: «За найгірших часів європейської історії ми натрапляємо на певну повагу до особистості, певне визнання її незалежності, певних прав, що притаманні талантові, генію. Хоч би якими суворими були тодішні уряди, проте Спінозу не депортували на заслання, Лессинга не піддавали тілесному покаранню різками і не зробили солдатом. У цій увазі не до матеріальної, а до моральної сили, в цьому мимовільному визнанні особи полягає одна з великих ознак європейського життя. У нас немає нічого подібного. У нас особа завжди була пригнічена, зв'язана. *Людина зникла в державі, розчинилася в сільській громаді...* Те неписане, етично «стримуюче» владу, інстинктивне визнання особистісних прав, прав думки не могло перейти на нас і не перейшло..... Державна влада в нас самовпевненіша, вільніша, ніж у Туреччині, ніж у Персії, її ніщо, навіть жодне минуле, не стримує» [8].

Негативна позиція щодо правового регулювання взаємин між державною владою та окремою людиною справила також вплив на оригінальне розуміння організації колективної волі. Десь інде конституційні гарантії – засіб для встановлення правових взаємин між населенням і державною владою. В Росії гарантії відкидаються не тільки фактично, а й навіть у теорії, і не з якоїсь іншої причини, а через те, що вони формують правову ідею, що вони – імперативно-атрибутивні норми; зрештою, також тому, що будь-яка конституція – «фальсифікація волі народу», заколот проти всього колективу. Для слов'янофіла Костянтина Аксакова кожна чітко визначена формула взаємин між державою й окремою людиною означає нісенітницю. Він віддає перевагу «шляхові вільного переконання» чи шляхові «внутрішньої істини» [9]. Юрій Самарін не визнає принципу народного представництва, оскільки той «закріплює розпад суспільства на більшість і меншість і руйнування принципу колективного цілого». Система представництва в Росії неможлива ще й тому, що «тут неможливий поділ між вищими репрезентантами монархічного принципу і народом» [10]. Державна влада, що не звикла до правових рамок, «вільно наповнюється життям народу» – це ідеал московитів.

Ідеалом для того ж таки Аксакова і слов'янофілів першої половини ХІХ століття є – що узгоджується з їхньою доктриною – збори земських чинів ХVІ і ХVІІ століть (земский собор. – *Д. Д.*), устрій, за якого «вся державна влада мала б належати цареві, вся свобода думки – народові»; таке ж піднесення суто інтуїтивних норм моралі до ролі регулятора державного життя, що є ознакою всіх недорозвинених спільнот. Цю ж ідеологію спільноти або ж общини навіть соціаліст-анархіст Бакунін переносить на державні взаємини, на його думку, «народ (російський. – *Д. Д.*) поважає в цареві символічні уявлення єдності, величі і слави російської землі». Відданість цьому символі народу – суто релігійна. Одне з одним вони пов'язані не правовими взаєминами, як на Заході, а чисто імперативними [11]. Принцип більшості відхиляється, оскільки його передумова полягає в руйнуванні маси на самостійні особини, оскільки маса, коли вона підпорядковується вільнодумним особинам, які вільно голосують,

тобто принципу раціоналізму та індивідуалізму, вже не формує жодну недиференційовану масу.

Особливо система голосування означає провокування маси; навіть її примітивна форма («хто за це, йде до правих дверей, хто проти – до лівих». – Д. Д.) ґрунтується на відокремленні частинок від маси, що цілковито несумісне з духом вихованих на стадних інстинктах московитів. Над усім має панувати «одностайність», а оскільки вона звично не призводить до чогось іншого, ніж до хаосу, як і до його логічного наслідку – абсолютизму, то «Ура абсолютизму!» стало лозунгом усієї соціальної ідеології московитів. Цей заклик був настільки російським, що навіть більшовики вдалися саме до нього, тобто ті, хто все своє життя до 1917 року кричав «Геть абсолютизм!». Само собою зрозуміло, існує припущення, що «самодержавство» (чи царське, чи радянське. – Д. Д.) означає випромінювання волі народу; проте воно вже належить до тих містерій московітського духу, що неросіянину не дозволяють їх збагнути.

Таке ж неприйняття принципів індивідуалізму ми віднаходимо і в російській церкві.

Хто хоче дослідити причини антагонізму «Росія – Європа», той не може обійти релігійного питання. Чи й справді вдасться прослідкувати цей антагонізм також у сфері релігії? Так, і в набагато більшому масштабі, ніж можна було б собі уявити під час поверхового розгляду фактів.

Бакунін виступає проти «соціальних, правових, політичних і релігійних марновірств Заходу» [12]. Коли відомий слов'янофіл Міллер перелічує три головні ознаки польських інтелігентів, він дає їм такі означення: «католицько-церковні, аристократично-шляхетські і демократично-революційні» [13]. Ці слова змусять задуматися багато над чим не тільки того, хто усвідомлює зв'язок між релігією і культурою, але й того, хто розглядає проблему єдності західної цивілізації, що за всіма її без винятку, навіть за ворожими один до одного аспектами як культурне ціле протиставляється московітському Сходові.

Свою церкву Росія одержала з українського Києва, проте ця церква незабаром перетворилася в націонал-російську, а до того ж, ще й у церкву, що

цілковито залежить від вищої політичної влади. Щодо цього з-поміж інших соціальних інституцій Росії вона не є винятком. В її внутрішньому устрої вона так само пройнята такими ж принципами, що виявляються в політично-соціальній побудові Росії. Наскільки сягає історія московітської церкви, ці принципи полягали в несформованості, невизначеності керівної влади і в антипатії до логічного принципу з усіма відповідними наслідками.

У політиці російський геній відчуває відразу до всіх точно визначених форм, у яких мала б висловлюватися народна воля; тому він звертається до неясного, алогічного голосу народу, який можна було б пізнати інтуїтивно (пор. диктатура люмпен-пролетаріату, жебраків. – *Д. Д.*). У церкві він виступає проти будь-якого уточнення засобів, якими має сповіщатися релігійна істина; тому він відкидає поділ церкви на навчальну і повчальну частину та апелює до того ж неясного голосу «сумління народу». В обох випадках він відхиляє принцип раціоналізму, що протестує проти «єдиного джерела істини» – проти думки колективного цілого. Хом'яков пояснює, що «непогрішність належить винятково всесвітній церкві» (під якою він розуміє московітську церкву. – *Д. Д.*) і що «незмінність догми, як і чистота обрядів, довірені не тільки захисту ієрархії, але й захисту всього церковного народу» [14]. Про те, що при цьому ті догми настільки ж добре охороняються, немов довірені захисту публіки квіткові клумби, – про це Хом'яков не розмірковує.

Якщо тут справи йдуть таким і не іншим чином, якщо увесь народ – захисник церковних догм, то звідси – відсутність класифікації церкви на навчальну і повчальну. Навчати має право кожен. Кожен може стати духовним лідером «церкви Христа», на якому «спочиває» Боже благо – сьогодні св. синод, завтра горезвісний монах Іліодор, післязавтра – Распутін.

«У нашій церкві, – каже Хом'яков, – немає жодної навчальної і повчальної церкви, оскільки наставляння в ній не може втиснутися в жодну рамку, що визначена згори». Кожне слово, що «одухотворене почуттям справжньої християнської любові, живої віри чи живої надії, – настанова. Кожна людина, хоч би як високо вона стояла на ієрархічних щаблях чи,

навпаки, наскільки була б прихована в найскромнішому середовищі, за чергою настановляє й отримує настанову» [15].

Згідно з Міллером, який також виступає проти класифікації церкви, істина ортодоксальної церкви однаково охороняється «всією віруючою спільнотою», і вона «знана своїм простим, одностайним серцем і одностайними вустами», без якихось розподілів віруючої спільноти на вчителів і тих, кого наставлятимуть, без необґрунтованих претензій індивідуального розуму, який би піднявся над спільнотою [16].

Останню крапку над «і» ставить Кіреєвський. На його думку, «для розвитку самобутньої ортодоксальної думки немає необхідності в якійсь особливій геніальності. Навпаки, геніальність, передумова якої ховається в оригінальності, могла б навіть нанести шкоду цілісності істини». З боєм у серці Хом'яков мусить погодитися, що «християнство виявляється також у логічній формі і в символі», проте все ж немає можливості, щоб право на настанову стало чиймсь винятковим привілеєм: «Ціла церква навчає, церква в її сукупності». Римо-католики зробили помилку тому, що вони «замість взаємної любові поставили поруку людського розуму чи якусь іншу гарантію» [17]. Ця цитата особливо цікава. Вона співзвучна з міркуваннями Аксакова про шкідливість поруки в політиці. В обох випадках, як у встановленні справжньої волі народу, так і у визначенні справжньої віри народу від самого початку відкидалася будь-яка система. Водночас також відхилялася всіляка порука правильної інтерпретації тієї волі чи тієї істини. Водночас не визнавалася будь-яка роль чи цінність розуму, що узурпував собі права, які зберігалися лише за хаотичним інстинктом колективу, – чи, як і стається в таких випадках, за наказом деспотичної держави.

Висновки такої і жодної іншої організації світової сили, яким московіти підпорядкували ортодоксальну церкву, були для неї фатальними. Вони схожі на ті наслідки, які мала організація інших соціальних інституцій у Росії (сільська громада, стани, держава. – *Д. Д.*) для їхньої самодіяльності і розвитку. Ось ці результати: стагнація і формалізм, цілковита неспроможність до відкритого

виступу, а також цілковита нездатність формувати психіку і переконання довіреної церковному піклуванню широкої маси. «До всього, що належить до потреби сучасного життя і сучасного знання, російська церква ставиться з цілковитою байдужістю... Вона завжди стояла збоку від духовного руху, позаяк вона завжди надавала перевагу ритуальним елементам; частково також тому, що загальна освіта російського духовенства перебуває на низькому рівні. Спроби римсько-католицької церкви до розвитку її традиційних догм за допомогою пояснень і висновків, певною мірою устремління протестантської церкви до узгодження її вчення з прогресивним знанням і зміненям напрямом інтелектуального руху – це такою ж мірою невідоме духу російської церкви. Тому вона не володіє будь-якими глибокодумними теологічно-філософськими дослідженнями і також не намагається подолати дух невіри в його сучасних формах. На римо-католицького християнина, який оголошує війну науці, якою мірою вона суперечить його традиційним релігійним поняттям, і на протестанта, який намагається узгодити свої релігійні погляди з науковими висновками, російська церква може справити враження допотопної скам'янілості» [18].

Данілевський пояснює: «Російська церква стверджує, що всі без винятку проблеми і суперечки церкви розв'язані вже одкровенням, проте одкровення – слово без значення, якщо водночас не дається засіб для збереження його достовірності та незаперечності, його справжнього сенсу і для його правильного використання кожного разу... Ставлення церкви до одкровення таке ж, яким воно є в суду до цивільного кодексу. Без судової влади з метою його інтерпретації та використання цивільний кодекс, незважаючи на його досконалість, перетворюється на непотрібну книгу» [19]. Власне, тут ідеться про відсутність спеціального органу для інтерпретації церковного вчення, яке російська ортодоксальна церква прирєкла на цілковиту неспроможність. «Російський абсолют, – пише Розанов, – спочивав у гробах сотень вже померлих осіб, «qui dixerunt» (які вже висловилися. – Д. Д.), яким вже більш нічого не дозволяється сказати, в той час над їхніми могилами не можна ані

проголосити якийсь аргумент, ані плакати, щоб вони нас слухали і в найнеобхіднішу мить, у фатальний відрізок історії сказали б «так» замість «ні», і «ні» замість «так» [20].

Духовна застиглість і політична аморфність російського народу, слабкість його класів, станів, індивідів спричинилися до цілковитої неспроможності до власного виступу і абсолютизму орди. Саме ця застиглість російської спільноти вірян, неможливість розподілу церкви спричинилися навіть до відмирання усього церковного життя, як і до поневолення московітської ортодоксальної церкви політичною владою. Ці обидва результати – наслідки московітського розуміння суспільних організацій, зв'язку між спільнотою та індивідом.

Жахливий наслідок цієї вбивчої організації церкви полягав у формалізмі, благоговінні дріб'язків, у віддаленні від життя, в залежності від держави. У російській церкві все мало зводиться до абсолютизму і підпорядкування політичному факторові, першовитоки чого коріняться в XIV столітті. Петро I поневолив московітську церкву, підпорядкувавши її св. Синоду, проте в цьому й полягає рабська організація і менталітет російської церкви, що допустила Петрів експеримент. У політиці відхилення «зовнішньої істини» і заклик до «одностайності», до волі усього народу – за цілковитого анархічного характеру цих двох провідних думок – мали б звестися до того, щоб передусім будь-якому Пугачову, хоч якому ватажкові розбійників дозволити інтерпретувати ту волю народу, і лише тоді цареві, який для слов'янофілів являв собою таке ж втілення загальної народної волі, яким був Ленін для більшовиків як втілення пролетаріату. Це ж мусило статися також і в церкві. Догми ортодоксальної церкви, що довірені не для захисту лише ієрархії, а тому захисникові, хто виражав волю «цілого народу», передусім мали бути пристосовані до першого ліпшого «юродивого», лише тоді до царя, який у російському зводі законів зветься також «захисником догм ортодоксальної церкви» [21]. Правда, щодо цього російські вчені займають своєрідну позицію; той самий Хом'яков пише, наприклад, у своєму листі до Палмера, в якому він обговорює залежність московітської церкви від світської влади: «Суспільство у фактичній залежності

все-таки може, по суті, залишатися вільним, і навпаки» [22]. Проте це вже належить до того «містицизму, який нікому не дозволяється збагнути, який зрощений за «хибних передумов» «загниваючого Заходу».

У свої світлі проміжки також самі росіяни розуміли сумнівність своєї філософії. Так, приміром, Ю. Самарін, який мучився сумнівами, в таку мить написав: «Як можна дізнатися, чи ортодоксальний елемент справді зберігає в собі обидві крайності в цілковитій внутрішній єдності, на які розпалася церква на Заході (католицизм і протестантизм)? Можливо, що ця єдність, ця цілісність означає тільки початкову невизначеність. Ймовірно, що й російське почуття солідарності означає тільки таку ж первісну нерозвиненість» [23]. Проте світлі проміжки такого роду траплялися рідко.

Залежність церкви та її формалізму – ланцюги, що закували в кайдани російську ортодоксальність, не залишили їй жодної волі руху, утворили її злами, що відділили її від сфери активного життя. На Заході монах здебільшого не обмежувався світською діяльністю тільки у своєму монастирі. «Монастирське життя на Заході, – пише вже згаданий вище М. Воллес, – у різні епохи своєї історії продемонструвало сильне прагнення до внутрішнього відродження. Це прагнення виявилось в заснуванні нових релігійних спільнот, з яких кожна мала свою власну мету, займаючись діяльністю у спеціальній області... В Росії щось подібне годі відшукати. Росіяни обмежили діяльність ченців релігійними обрядами і молитвами... Ані загалом у російському чернецтві, ані в якомусь окремому монастирі не спостерігається якийсь потужніший рух на користь реформ» [24].

Залежність від світської влади й відірваність від життя мали ще й інші наслідки. Від низів і до верхів російська церква, не володіючи жодним вічно живодайним і вічно реформувальним центром і не дотримуючись ані «старих гробів», ані наказів світського шефа – якимось ним був навіть генерал, – не спромоглася надати своїй парафії жодної етично-релігійної опори, жодної автономної моралі. Той, хто вихований у російсько-ортодоксальній конфесії, може ходити до сповіді чи загалі до церкви так, як російський солдат ходить в

атаку, проте в обох випадках це – наказ згори, що ним керує, чи навіть віра в букву закону. Він не володіє внутрішньою автономною мораллю.

«Росіяни вірять, – писав Соловйов, – що для того, аби бути правдивим християнином, достатньо дотримуватися догм і святих православних обрядів, не турбуючись про те, щоб надати політичному і соціальному життю християнського характеру. Вони принципово не хотіли визнавати протиріччя між істиною і життям». І навіть єдиний дух реформи, що був у Росії, т. зв. никоніанство, між собою і «старовірами» породило головно тільки словесну суперечку, що не відповідала суті справи. Для того, щоб істотно реформувати церкву і суспільство, російське православ'я мало б володіти моральним авторитетом; проте як, – запитує Соловйов, – може «ієрархія, що потрапила до рук світської влади, виявити моральний авторитет, від якого вона сама відмовилася?». Цілковита неспроможність російсько-православної церкви у сфері реформ суспільного життя найкраще засвідчується її нездатністю до місіонерської діяльності – в найширшому сенсі слова. «Засоби примусу і застосування сили, що наявні в російському кримінальному кодексі – єдина зброя за своєю суттю, що спроможна протиставити наше державне православ'я як місцевим старовірам, так і навіть представникам інших конфесій, які мали б заперечувати наявність у православ'я сили над душами», – пише Соловйов далі [25].

Західній церкві вдалося те, що не вдалося православ'ю: виховати тип сучасного європейця, який усвідомлює свої права і обов'язки, і зробити його «політичним створінням». Жорстокість і дикість примітивної людини, дефіцит розуміння елементарних правових понять – від цього – середньовічну людину звільнила праця церкви, що не вдалося російській православній церкві навіть на десяту частину, позаяк вона, як і св. Кассіян, стоїть осторонь від світу і побоюється забруднити свій білий одяг світським брудом [26]. Цю її відірваність від життя можна побачити в усьому, приміром, у сповіді, що в росіян проходить суто формально, настільки формально, що народ за це був змушений видумати як коригувальну заміну старецтво. Це ж можна бачити в

занедбуванні проповіді. Відомим є цікавий факт, що намір знову запровадити відкриту проповідь у російській церкві спричинив щонайгостріший спротив так званих старовірів проти патріарха Никона. Відірваність від життя російської православної церкви можна спостерегти також із самого її ідеалу святості. Розанов каже: «На Сході культивуються ідеї лагідності і непохитності, проте у разі страждань – покора, пасивно-терпляче християнство» [27].

Якщо б ми захотіли й надалі простежити це заперечення індивіда в російській церкві, то ми б його також зустріли в російському церковному живописі, для якого так званий Стоголовий Собор 1550 року вже встановив готові шаблони, за рамки якого не сміла перейти індивідуальна творчість художника. Якщо б ми хотіли уявити характерні риси російського церковного живопису, якими вони сформувалися під загальним духовним впливом московітської церкви, то мали б порівняти їх із притаманними ознаками західноєвропейського церковного живопису – таке міркування висловлює вже цитований вище Макензі Веллс: «На Заході релігійне мистецтво з епохи Ренесансу йде в ногу з духовним поступом. Поступово воно звільнилося від старих форм, перетворило мертві типові постаті в живих осіб, осяяло їхній похмурий погляд і невиразне обличчя світлом людського розуму і почуття... На противагу цьому релігійне мистецтво в Росії ніколи не зазнало такого розвитку. У стилі стародавніх ікон віддзеркалилися як недостатня рухливість московітської церкви загалом, так і, сказати б, недостатня рухливість відповідного церковного мистецтва» [28]. Якщо поставити поруч не тільки католицизм, але й протестантство чи православну церкву давньоукраїнської Київської імперії з російською церквою, то з'ясується, що ці останні були настільки ж несхожими на російську церкву. Ідеї протестантства в російському письменстві зустріли майже таку саму фанатичну ненависть, як католицизм.

Наведених цитат достатньо, щоб сказати: у залежності російської православної церкви від світської влади, в її формалістиці, в її неспроможності формувати життя, в культурі неясних інстинктів усіх загалом, у пригніченні людини – скрізь нас зустрічають ті ж риси, що виявляються в нашому аналізі

інших соціальних організацій у Росії: в «общині», в державі, в суспільному житті загалом – ті ж ознаки і такий самий соціальний результат: механічний характер суспільної справи і цілковита непричетність окремого «я» до формування колективної волі, що окремою людиною розуміється тільки як підпорядкування чужій, вищій силі, що набагато переважає окрему людину.

Подана тут негативна характеристика російського православ'я зрештою стосується, що само собою зрозуміло, тільки російсько-московітського православ'я, але аж ніяк не українського, що в історичному аспекті утворилося за часів старої української київської князівсько-лицарської держави і пізніше гетьманату (XVII до XVIII ст. – *Д. Д.*).

Одразу після Лютневої революції 1917 р. Україна почала позбуватися всіх силоміць нав'язаних українському православ'ю російських впливів – як у вимові церковнослов'янського тексту на богослужінні, в ритуальних книгах і звичаях, так і в організації церкви і навіть у душі українського православ'я. Те, що російське православ'я цілковито чуже для українців, своєю геніальною інтуїцією відчув уже український національний поет Тарас Шевченко, позаяк йому не тільки як одному з віруючих православних українців, але і як великому митцеві пізнання божественного відкривалося також через прекрасне. Провалля, що роз'єднувало те православ'я з українським, Шевченко відчув не тільки в політичних і організаційних прагненнях російського православ'я, а й у його художньо-промислових, архітектурних і ритуальних особливостях. У російських церквах він вбачав язичницькі храми і не міг в них молитися. Це буде зрозуміло тим, хто усвідомлює, що християнська віра мала своє містично-філософське підґрунтя в культурній спадщині античної Еллади. Саме тому християнська віра настільки швидко, легко і настільки буйно пустила корені на українському ґрунті – ґрунті старого понтикуму, ґрунті, що з давніх-давен був запліднений насінням давньогрецької культури і релігії. Тому не прийняли християнства чи звільнилися від нього ті народи, що – як росіяни і євреї – залишилися збоку від впливів античної культури стародавньої Еллади та стародавнього Риму.

Неясна і хаотична ментальність росіянина віддзеркалюється також у його обличчі. «В росіянина немає обличчя», вважав Чаадаєв, а Гончаров змальовує обличчя свого героя Обломова так: «Він був чоловіком тридцяти двох – тридцяти трьох років, середнього зросту, приємної зовнішності, з темно-сірими очима, проте з відсутністю будь-якої визначеної ідеї, відсутністю сконцентрованості в рисах свого обличчя». Таким виглядає обличчя Обломова, а також обличчя майже кожного росіянина, який не знає, що добре, а що зле, який ще не відокремився від обожнюваної ним «колективної морди»... Держава, сільська громада, батьківщина, церква – всюди в Росії попереду субстанція етично і фізично поневоленої окремої людини, що не дозволяє їй ні вільно рухатися, ні вільно думати.

Фатальні наслідки такої організації суспільства, як і менталітет окремої людини можна було спостерігати впродовж останніх десятиліть. Неспроможність захистити свої права виявилася в ганебному падінні панівних класів від удару більшовизму і в пасивності селянства. Неспроможність бути активно чинними у формуванні колективної волі показала себе в 1917 році в ганебному розпаді російського воєнного фронту, що його відновити зміг лише більшовицький батіг. Ось що вражає найбільше: той колективний розум, що не допускає ані уточнення, ані відокремлення, той Гегелів «тільки розум», що формує підґрунтя російського соціального організму та його інституцій і який настільки відрізняється від «інтелекту», на який опирається вся структура Європи, – той «тільки розум» свідомо обирається росіянами найвищим регулятором їхнього соціального життя. Вже з наведеного можна бачити, наскільки колективне ціле, «воля народу», «одностайність» прославлялися російськими мислителями і політиками, слов'янофілами аж до так званих західноєвропейців. Докладніші студії над теоретиком більшовизму Леніним привели б нас до аналогічних висновків. Той самий дух відчувається також у російській філософії, наскільки це можна говорити про таку філософію в європейському сенсі слова. Найприкметніша ознака всіх без винятку російських філософів полягає в тому, що вони не передали нащадкам жодної

системи. Ні В. Соловйов, ні С. Трубецкой, ні Кіреєвський не залишили жодної системи; проте в усіх їхніх творах наскрізь тягнеться, навіть якщо й безсистемно, червона нитка обожнювання саме такої «внутрішньої істини», що, на їхню думку, втілена як в общині, так і в цараті, й інших чудових інституціях геніального російського народу.

Релігійне обожнювання того «космосу», піднесеної субстанції, сутність якої можна осягнути почуттям, ми також зустрічаємо в російській публіцистиці та літературі, в яких віддзеркалюється увесь так би мовити світогляд середньостатистичного росіянина. Стояння навколішки перед масою та, як сказав би француз, «engenouillement moral» перед тим темним, невизначеним, підсвідомим, що живе на дні душі мас, формує найхарактернішу рису російської літератури. Маса, як писав Леруа-Боульє, для росіянина – «несвідоме божество» («une divinite inconsciente». – Д. Д.), що схоже на недорозвинених богів Єгипту, чії божественні властивості означають велику, хоч і не відкрито виявлену силу [29]. Перед цим новим культом маси стоїть на варті весь колектив чи, в будь-якому разі, переважна більшість російських письменників, для яких вся російська так звана «інтелігенція» – пройдений етап. Об'єкт цього культу – народ, маса, купа, число розуміється як «колективна морда» Успенського, в якому має розчинитися, зникнути окрема людина з усіма її устремліннями, судженнями і волевиявленнями. Людина має шукати своєї дороги в житті не з ясною головою і відкритими очима, вона в жодному разі не може висловити нахабну вимогу про те, що поведе масу з собою. Єдина мета та виправдання її буття полягає в тому, щоб, немов індійський аскет, прислухатися до подиху колективної душі і, немов сомнамбула, з інтелектом, що перебуває у стані сплячки, з закритими очима в напівсні виконувати розпорядження тієї душі: сьогодні дозволити розбити собі голову під час коронації царя (це відбувалося на коронації Миколи II на Ходинському полі біля Москви. – Д. Д.), завтра здійснити паломництво до Єрусалиму, післязавтра влаштувати різанину «буржуям», сліпо йти слідом за білим чи червоним царем.

Одним із головних священиків того культу був Лев Толстой, що як теоретик антиінтелектуального воєнного походу в літературі своєю особистістю з'єднує дві епохи російської історії: епоху царату, коли підбурювані жандармами маси громили інтелігентів, і епоху більшовизму, коли ці самі маси, підбурювані народними комісарами, скоювали такі ж погроми, спрямовані на тих самих інтелігентів. У «Війні і мирі» князь Андрій Болконський захоплено змальовує поведінку Кутузова перед і під час московської битви. «Що більше на прикладі цього старого він розумів відсутність чогось особистого – позаяк у нього замість розуму, що групує події і робить висновки, залишилася тільки здатність спостерігати за перебігом подій, – то більше був упевнений у тому, що все відбуватиметься так, як слід. Цей не виявить нічого неординарного, нічого не придумає... Він розуміє, що є щось сильніше і важливіше, ніж його особиста воля». На противагу цьому, Беннігсен намагався влаштувати все якнайкраще, обмірковував усе, але був ні до чого непридатним: «Він був непридатним саме тому, що обдумував усе дуже ґрунтовно і точно, як і годиться кожному німцеві».

Цю стрижневу ідею Толстой із радістю і завзяттям втілює в усіх своїх творах, відчуваючи в кожному інтелігенті, в кожному судді, адвокаті, священику, в кращому разі непотрібних людей, зазвичай усе-таки – шахраїв, які обдурюють народ з особистісних егоїстичних мотивів, ворогів народу. Щодо цього російський граф беззастережно перебував на рівні російського селянина. З огляду на це ідеї найостаннішого мужика з Ясної Поляни ні в чому не відрізнялися від ідей їхнього титулованого власника. Розглянемо докладніше героїв романів Льва Толстого: всі, хто прагнув поставити свій власний розум над розумом маси, всі, хто не усвідомлював свого ідеалу в людині-звірові Платоні Каратаєві – Вронський, Андрій Болконський, Наполеон – гинуть; усі такі, як Ростов, Левін, княжна Марія, П'єр Безухов, немов сомнамбули піднімаються на дахи, «не бажаючи щось вигадувати», їм живеться наскільки добре, що видається, наче вони витягнули вдалий лотерейний квиток.

Найкраще, звичайно, живеться тим, хто відмовляється від будь-якого інтелекту, – ідіотові, Іванові-дурневі. «Іван-дурень» Толстого – апостол, російський Петро, справжня скала, його «не здолають ворота до пекла»: «Диявол хотів його спокусити. Він прийшов до обіду, а в Івана була служниця, яка народилася німою, вона роздавала обід. Ледарі зазвичай її обдурювали. Не працюючи, вони приходили на обід першими і з'їдали всю кашу. Німа від народження служниця вирішила розпізнати ледарів за руками: у кого на руках мозолі, той сідає за стіл, у кого їх немає, тому вона дає тільки те, що від їжі залишиться. Старий чорт підійшов до столу, тут служниця схопила його за руки, подивилася на них – жодних мозолів, руки чисті, гладенькі, з довгими кігтями. Чорта відігнали від столу з ганьбою». Чи ж це не філософія більшовизму? «У кого мозолі на руках – за стіл! У кого ж їх немає, для того лишень залишки їжі» [30]. В імперії «народних комісарів» це настільки ж ретельно проведений поділ громадян за певними категоріями. Це – саме те заперечення інтелекту і верстви інтелігентів, яке змушує мужика хапатися за «дрючка», а графа Толстого – за перо, щоб іти війною проти цієї верстви інтелігентів, у якій вони обидва не бачать нічого іншого, як замаскованого диявола.

Ні новітня, ні колишня російська література не знає героїв у європейському сенсі слова, оскільки в країні Іванів і Платонів Каратаєвих їх і не могло бути. Отож не дивно, що, коли героїв такого роду все ж змальовували, то їх шукали не в монотонній московітській вдачі, а на Кавказі чи в Криму (Пушкін і Лермонтов. – *Д. Д.*) і, в будь-якому разі, серед чужих народів (Штольц Гончарова, Інзаров Тургенєва. – *Д. Д.*); якщо це все ж був росіянин – бували й такі, – то він був змушений виявляти свій героїзм або на цьому ж «зловісному» Кавказі (як Печорін Лермонтова. – *Д. Д.*) чи на паризькій бруківці (як Рудін Тургенєва. – *Д. Д.*). Безбарвна російська природа – «небо, ялинник і пісок» – не могла породити жодних інших властивостей людської вдачі, крім настільки ж нудних. Навіть змальовані в героїчній ситуації, вони, як вожді мас (приміром, Кутузов чи Ленін. – *Д. Д.*), не надто схожі на постаті великих вождів

Заходу, які немов висічені з мармуру, а більше на напівп'яних, що діють немов у трансі. Герої Горького також не є героями в тому сенсі, в якому це слово розуміється на Заході. У їхніх словах не відчувається ніякої крицевої логіки, тут немає жодного усвідомлення великої місії одержимих духом, ніякої волі до лідерства; тут можна зауважити лишень ричання зголоднілого звіра, що прокинувся і хоче жертви, дике виття зарозумілого наброду, що гасає міськими вулицями. Проте в Достоевського – завше, коли він змальовував протестантів, вони жодного разу не змогли втриматися на підкореній колись вершині, перебуваючи немов у запаморочливому стані, вони падають донизу в ту жорстку, невизначену масу, де немає «власного здорового глузду, де ніхто ні про що не розмірковує, щоб добровільним стражданням чи добровільною смертю спокутувати свій карний порив: Раскольніков, Ставрогін, Дмитрій Карамазов. ... що більше, улюблені герої Достоевського – це ті, хто терпляче переносить незаслужену несправедливість: Макар Девушкін, Неллі, князь Мишкін.

Наслідуючи Толстого і Достоевського, обожнюючи масу як носія вищої істини, якій окрема людина мала би беззастережно підкоритися, змінилася також уся література народників. Найталановитіший з-поміж них, Гліб Успенський знає, що селянство лише тоді змогло б стати самостійним, коли б воно піднялося над стадним рівнем общини. Проте цього він не бажає! Краще вічні злидні і безкультурність, керівництво «миром» (зборами громади. – *Д. Д.*) окремою людиною, навіть кріпацтво, ніж воля, набута діяльністю особистісної ініціативи і руйнуванням пов'язаності з громадою. Як і для Толстого лікар, адвокат і суддя – «від лукавого», так і для Успенського «куркуль» (самостійний заможний селянин. – *Д. Д.*), поліцейський і поміщик – емісари Люцифера, що руйнують ідилію «колективної морди». На думку іншого письменника-народника Златовратського, кожна спроба «інтелігенції» піднятися вгору – зрада народу; вона мала б за своїми ідеалами і схильностями зійти до маси, опуститися до рівня народу і покійно повідомити йому про свої знання.

Нові соціалістичні ідеологи російського суспільства наслідували старших. І не дивно! Адже росіяни перейняли все марксистське вчення не через його соціалістичний характер, а через його матеріалістичний фаталізм та через надзвичайно зрозуміле для московитів заперечення ролі особистості в історії, героїв у західному сенсі слова. Це заперечення систематично підтримується всіма теоретиками більшовизму; так, приміром, А. Богданов виступає проти «прославляння» вождів: вожді мали би бути тільки «представниками» загальної волі. В його комуністичному «index librorum prohibitorum» зустрічаємо як «Книгу Буття», «Іліаду» і «Одіссею», «Магабгарату», так і давньоукраїнську «Пісню про Ігорів похід» (1187), тому що всі ці твори мають справу з «діями богів, героїв, королів і вождів», якими їх розуміє Захід і яких не сміє бути. Він також заперечує всю дотеперішню літературу і будь-яке мистецтво, що відтворює зіткнення особи із зовнішнім світом, як і її взаємини з іншими особами, її боротьбу за особисте щастя, її вчинки, перемоги і поразки [31]. Мета літератури комунізму полягає у знищенні будь-якого індивідуалізму в мистецтві, будь-якого особистісного настрою в творчості, в заміні індивідуальної творчості колективною, стадною. Згідно з Керженцевим, маса має спільно «виробляти» фабулу, характери і дійових осіб, їхні вчинки, навіть форму літературного твору! Індивідуальне натхнення тут неможливе! [32]

Так звані керівники життя були б тільки убогими фігурантами. Творці подій – маси, на які мала б рівнятися зарозуміла особистість.

Новела Толстого «Три смертельні випадки», в якій життєва філософія рослини зіставляється з життєвою філософією людини, а саме зі схваленням першої – це тільки один підсумок із усього, що російські письменники пропагували упродовж десятиліть: Кутузов вищий, ніж Наполеон, Платон Каратаєв вищий, ніж Кутузов, Іван-дурень вищий, ніж Каратаєв, рослина вища, ніж Іван-дурень – і ніщо, відповідають московітські «самопалії» (радикальна секта старовірів. – Д. Д.), загалом вище, ніж усе... Яка приваблива філософія для душі росіянина, розчавленої, немов муха, царською общиною чи більшовицьким дрючком!

Політична публіцистика йде в ногу з літературою. З-поміж усієї плеяди вже цитованих вище публіцистів – як слов'янофілів, так і їхніх супротивників – немає жодного, хто б не вважав усебічний розвиток особистості найбільшим злом, що могло б трапитися з його країною. Для одного з них «візантійський ідеал» в цьому плані має позитивну рису, оскільки не містить у собі «жодного перебільшеного поняття людської особистості, яке в історію запровадив германський феодалізм» [33], а також «не освоїв жодної самоповаги особи такого роду, якою вона передусім була прийнята буржуазією на шляху заздрості та наслідування, яку спричинила демократична революція і створила всі ті фрази про необмежені права особи, яка після цього проникла в найнижчі верстви західного суспільства, зробивши через дратівливе відчуття особистої гідності кожного пересічного найманого робітника чи шевця спотвореною істотою» [34]. Автор також обурюється насадженою на Заході повагою до жінок, в якій він теж убачає перебільшену увагу до окремої людини. Інший автор так само протестує проти «культу людської особистості» та проти європейського «лицарства з його культом особистої честі», як і проти «свободи дослідження і особистісних думок» [35]. Третій, Шевірьов, бачить «суть історичного минулого російського народу і завдання майбутнього в приниженні особистості» [36].

Такою ж ідеєю пройнятий і російський живопис. Ні Рембрандтова затята сила, ні сонячні яскраві фарби поета стародавньої Іспанії Сулоаги, ані одухотворені надлюдським інтелектом мадонни Муріллльо, ні захоплене обожнювання природи у Беккліна, ні прославляння організованого колективу, яке зустрічаємо в бельгійця Моньє, ні гімни особистості під час найбільшої напруги її енергії, як у художника-баталіста Мейсоньє – нічого з цього усього годі шукати в російських художників. Там панує пасивність, пригнічення індивідуума, ненадійність і понурість московітських жіночих покоїв та відлюдних жител. Холодом і цвіллю відгонить релігійний екстаз на картинах Іванова. Замість імпазантного образу впевнених у своїх силах гірників Моньє, що крокують на роботу, там маємо «Бурлаків» Рєпіна, які зі згорбленими

спинами, байдужими обличчями, немов запряжені в ярмо воли, вздовж ріки Волги «тягнуть канатом баржу». Замість таких шедеврів Моньє, як «1807 рік», віднаходимо толстовсько-більшовицьке скиглення, як приміром, в «Апофеозі війни» Верещагіна, в якому, крім масового вбивства і смерті, нічого не побачиш. У своїх пейзажах Левітан відтворював ту ж похмуру меланхолію апатичної природи, з якої взяла початок уся хаотична душа росіянина. Скавуління, покірність невідомій вищій силі, цей самий заражений дух, що відчувався в політичному, соціальному і релігійному житті Росії – усім цим відгонить також російський живопис, навіть коли він виходить за незвичні межі і прагне до революційного пафосу; ординарністю тхнуть також твори революційних майстрів російського живопису Явленського та Кандинського.

У змальованих тут стрижневих рисах російського життя досі немов не відчувалося єдиної головної ідеї, що опановує як соціальним станом Росії, так і її політичним і церковно-релігійним устроєм, її філософією та літературою. Примітивність усього суспільного ідеалу нації, пригнічення індивіда, відсутність поступу автономної моралі і правового почуття, безмежний культ маси – це головна ідея, що перетворила російський народ на народ рабів, орду, де ніхто не в змозі протистояти вираженню волі згори, масу, що протиставляє активності хаос, людській енергії – енергію природи, організації – дрючок, примату розуму – і покірність волі, й інстинкт, складності форм – московітську аморфність у всьому – як у суспільному житті, так і в громадському і приватному.

Під впливом цієї головної ідеї, а також інституцій, що її започаткували, виник своєрідний російський ідеал волі, рівності і демократії, ідеал, аналогію якого марно було б шукати в Європі чи Америці. Якщо західний ідеал свободи означає право впливати на державний механізм, який без вираження волі окремої людини нічого не смів би здійснити, то російський ідеал свободи полягає в уніфікації всіх, хто виступає над юрбою, уніфікації, що мусила б здобуватися навіть ціною політичного поневолення. Росіяни знайомі з демократією, – як про це говорив Данілевський, – проте «не в розумінні

народовладдя, а в сенсі рівності чи, краще кажучи, егалітаризму» [37]. Проте навіть цей ідеал рівноправності не є європейським. На Заході це – справедливе прагнення стати сильнішим, своєю діяльністю стати на одному рівні з тими, хто стоїть вище; в Росії це – намагання слабких стягнути сильних донизу. Ніде цей ідеал не виявляється так різко, як у господарському житті росіян. Головні інтереси господарського життя були – у свідомості російського селянина та російського інтелігента – інтересами поділу та уніфікації продукту, але аж ніяк не інтересами виготовлення і виробництва. З-поміж трьох головних сфер людської трудової діяльності – виробництва, обміну та розподілу – тут завжди акцентувалася остання сфера. У своїй общині – як, зрештою, і в державному чи церковному житті – росіянин звик нехтувати особистісною ініціативою; він ніколи не міг розвинути такої ініціативи, оскільки був змушений у своїй трудовій діяльності підкоритися общині, пристосовуватися до неї і не слухатися власного розуму. Навіть найінтенсивніші особистісні зусилля часто не давали сподіваних результатів, якщо ці результати, наприклад, за наступного нового розподілу землі фактично могли піти на користь комусь іншому. Не дивно, що за такої економічної системи періодичний переділ і переділ загалом став економічним ідеалом росіянина, тоді, коли зусилля, робота, виробництво – підвалини всієї західної культури – відступили на задній план. Заздрощі невдахи, неспроможність прокласти собі дорогу власними силами, насолода садистської радості в нівелюванні успішніших – це той російський фаталізм, про який веде мову Данілевський і який притаманний як російському «доброму панові», так і російському мужику. За своїми логічними висновками цей «егалітарний ідеал перерозподілу» веде не тільки до засудження заможних, але й добробуту загалом.

На Заході цей ідеал як масове явище поки що незнаний. В Англії, вважає, приміром, Ботмі, «добробут піднято майже до значення чесноти, тоді як убогість вважалася вадю, ганьбою, і саме тому, що добробут означає ціну зусилля та інтелекту, тоді як убогість – ознака особливо ненависних лінощів» [38]. Для росіянина має авторитет протилежність; для нього заможне життя –

предмет ненависти. В одному зі своїх неморальних з етичного погляду творів в «Оповіданнях і казках» – у байці «Як чорт заплатив за шматок хліба» Толстой пояснює причину алкоголізму і занепад моралі на селі тим, що якийсь чорт мужикові «надав надлишок зерна... Та нелюдська кров – саме в ньому (в селянинові. – Д. Д.), вона завжди сповнена життя, проте вона не настільки бурхлива в той час, коли зерно ледве росте... Коли надлишок зерна вже є, селянин почав роздумувати про те, як би він міг порозважатися. І я його навчив такої розваги, як пити горілку», – так розповідає чорт. Отож, це не людська нестриманість, а добробут як такий, що заслуговує на осуд, оскільки він означає причину всіх гріхів і етичне руйнування людини. Особистісний інтелект і зусилля, які, на думку англійця, проводять до добробуту, виявляються тут – як і в одній із інших байок Толстого – своєрідним винаходом диявола.

Цей принцип рівності, однак, спонукає й до інших висновків. Як ми вже спостерігали, як у потьмареному розумі російського мужика, так і в світлому розумі графа Толстого заможність разом із інтелектом згадуються між смертельними гріхами, матеріальна, а також розумова вищість над масами розглядаються в такому ж ракурсі. Щоб бути послідовним, потрібно, не приймаючи одне з двох, не визнавати також друге. Як ми це помітили в байках Толстого, і те, і те – від лукавого; те і те означає виклик проти ідеалу рівності і обоє – особливо, однак, розум – можуть стати шкідливими і небезпечними для маси. Відповідні висновки росіянин робить із притаманною йому прямолінійністю. Він не приймає, як ми вже бачили, розумовий фактор як директиву, що керує життям спільноти. Він не визнає таланту і геніальності, оскільки геній може стати вождем маси і надати «колективній морді», борони Боже, свого власного людського обличчя. Він ставиться негативно до особистісної чесності (як це, приміром, робить Леонід Андреев у своїй новелі «Пітьма». – Д. Д.), тому що окрема людина настільки ж мало сміє бути чесною тоді, коли «народ» носить овечину і на руках у нього мозолі. Він не визнає науки і мистецтва, тому що маса цього не розуміє; він не приймає жіночої елегантності, оскільки вона належить до цінностей, про які ані «народ», ані

«народні комісари», ані їхні підстрижені товаришки не мають найменшого уявлення. Він ставиться негативно до всього і будь-чого, що переважає юрбу і керує ним, оскільки все це суперечить його власному поняттю про свободу, яка полягає в масі рівних, поряд з якою у жодному разі не може бути присутньою нечисленна група вгорі. Він апелює до охлократії, до «колективного розуму», що для висловлення своєї волі не потребує жодних небезпечних комунікативних засобів, до різанини буржуазії, до виступу «класово свідомого» люмпен-пролетаріату. Своєю «відважною» псевдореволюційністю, що настільки вражає наївних романтиків типу Ромена Роллана чи Барбюса, але викликає відразу в усіх без винятку людей західної культури – таких, як соціаліст Шов, монархіст Ренан, як Шпільгаген і Гамсун, він відкидає все: церкву і державу, монархію і парламентаризм, родину і правопис, всі інституції, що ставлять будь-яку вищу ідею над окремою людиною, як і «особистісну чесність», що для Леонтьєва означає не більше, ніж порожня фраза, кумедна вигадка [39]. Отож це і є світогляд більшовизму? Так, і світогляд усієї російської революції загалом. Її початок передбачив Достоевський, майже п'ятдесят років до неї поставивши собі запитання: що робитимуть російські егалітаристи (за своїм власним ідеологічним «героем» у «Демонах» він називав їх Шигальовими. – Д. Д.) на другий день після революції? На це він дав таку відповідь: «Всі – раби і однаковою мірою в рабстві. У крайніх випадках – наклеп і вбивство, проте головне – рівність. Передусім знизиться рівень освіти, науки і талантів. Вищий рівень науки і талантів доступний тільки для найобдарованіших людей – обдаровані люди не потрібні. Найобдарованіші люди не можуть бути деспотами, вони завжди деморалізували більше, ніж приносили користі, їх розженуть чи стратять (деякою мірою це – програма комунізму. – Д. Д.). Цицерону відріжуть язика, Коперника осліплять, Шекспіра закидають камінням – Шигальов = людство!» або ж рівність, це Достоевський сказав би сьогодні, оскільки «раби мають бути рівними, в стаді мусить бути рівність».

Чи це маячня божевільного? Так думали критики Достоевського, які не могли бачити настільки далеко, як він, чи не мали громадянської мужності колупатися в ранах власного народу з таким садистським сарказмом. Усе ж після досвіду останніх десятиліть не можна назвати слова Достоевського смішним маренням: це – зловісна візія, що в наш час перетворилася на кривавий факт.

Коли російський революціонер усе заперечував, він не міг визнати над собою жодного етичного абсолюту, крім найелементарніших життєвих потреб і палиці. Як влучно зазначив один німецький письменник, «крім алкоголю і коїтусу, росіянин усе віданалізував». Такому, як Толстой, навіть цей останній виняток здавався безглуздим, позаяк у росіян усе можна парирувати питанням «для чого?». «Проте у цьому разі, – каже одна особа в «Крейцерівій сонаті» Толстого, – все людство просто перестало б існувати». ...«Ну, і що ?, – відповідає виведений з рівноваги мудрець із Ясної Поляни, – і в цьому потреби немає». Людина має бути чесною» ... «Навіщо?», – дивується Л. Андреев у своїй «Пітьмі». – Позичені гроші потрібно повернути... «Навіщо?», – дивується росіянин, який за Юрієм Самаріним, «не знає згубної різниці між «моє» і «твоє» [40].

Таких «навіщо» в росіянина тисячі, оскільки у своїй голові він не має створеного роботою поколінь етичного підґрунтя, тому що ті генерації в Росії, по суті, ніколи не жили. Замість них жила тільки державна влада чи ж «сила землі» (община. – *Д. Д.*). Та ж державна влада придумала певні зовнішні правила, які для окремої людини раз і назавжди залишилися чужими постановами.

Коли ж росіянин залишався на самоті зі своїм власним розумом, то він закидав усе і передусім – роботу, що є одним із найголовніших висновків із його революційно-егалітарного ідеалу. «Мало у нас тут спокою, – читаємо у «Щоденнику письменника» Достоевського, – особливо мало духовного спокою, тобто найголовнішого, бо без духовного спокою ніяк не обійтися. Немає спокою в головах – і це в усіх верствах населення – жодного спокою в наших

поглядах, у переконаннях, у наших нервах, у наших смаках. Ні робота, ні свідомість, що рятуються тільки роботою, – цього немає загалом. Жодного почуття обов'язку – звідкіля ж йому взятися?» – і коли він десь інде змальовує клопітливий, обтяжений щоденними дрібницями шлях, яким німецький мірошник чи коваль досягає матеріального добробуту, а його «батьківщина» – ролі великої світової держави, він відкидає з відразою цей німецький ідеал: «Я, однак, – каже один із його героїв, – краще ціле життя спатиму в киргизькому шатрі, ніж вклонятися німецькому ідолу. Я тут (у західній Європі. – *Д. Д.*) лише недавно, проте все, що я тут устиг бачити й перевірити, дуже обурює мою татарську вдачу. Їй-богу, таких чеснот я б собі не бажав. Завжди працювати, немов воли, і завжди збирати гроші, немов євреї. Краще вже я по-російськи побешкетую» [41]. Цей ідеал, що властивий як російському «доброму панові» (барину. – *Д. Д.*), так і тому мужикові в Толстого, якого чорт спокусив, а також більшовикам, що всю Росію перетворили на «киргизьке шатро», цей ідеал, який Достоевський вбачав усюди, в усіх верствах такого улюбленого ним його народу, спричинив у нього очевидні приступи божевілля, багаторазово змушував його до висловлювань, які на його власний погляд мали б бути сповнені лихослів'я. Коли він, приміром, веде мову про тургенєвського Базарова – втілення російського нігілізму, то його вустами один із героїв заявляє: «Базаров ... це – неясна мішанина з Ноздрьова (Гоголя) і Байрона, *c'est le mot* [42]. У цьому (тобто в революційному нігілізмі Базарова. – *Д. Д.*) містяться просто російські лінощі, наша духовна нездатність створити ідею, наше огидне паразитство між народами. *Ils sont tout simplement des paresseux!* [43]. О, на благо людства росіян треба винищити, як шкідливих паразитів!» І в іншому місці звертається до «людей типу Шигальова»: «Хіба ти не розумієш, що, коли у вас почесне місце займе гільйотина, яка викликає у вас почуття нестримної радості, то це лише винятково тому, що відрубувати голови – найлегше, а найважче – володіти ідеєю» [44].

У цьому, можливо, приховується російська ненависть до так званої європейської буржуазної культури. Соціалізм тут ні до чого. Неодноразово вже

згадуваний К. Леонтьєв неприйняття західним слов'янином, греком чи болгариним «антибуржуазних» балачок російського агітатора уявляє собі наступним чином: «Буржуа? – Політик, заможний чоловік, що ж у цьому поганого? Це ж досвідчена людина, морально стійка, той, хто усвідомлює свою людську гідність» [45].

Иs sont tout simplement des paresseux! Російська революція та всі її гарні лозунги – це були лишень фрази в устах її адептів, що не принесли в життя ні нових ідеалів, ні нових цілей. Блискучу характеристику тієї революційної «інтелігенції» свого часу подав Гершензон у публіцистичному збірнику «Вехі», що став відомим після революції 1905 року: «Що упродовж останнього півстоліття зробили думки наших інтелігентів?». Звідси його слова: «Купка революціонерів переходила від будинку до будинку і стукала в кожні двері: всі на вулицю, це ганьба залишатися вдома! – і всі без винятку «просвітлені», інваліди, сліпі, каліки без рук кинулися на ринкову площу, ніхто не залишився вдома. Півстоліття вони тиняються на ринковій площі з криком і лайкою. Вдома панує бруд і злиденність, безлад, проте господар мусить займатися іншим: він займається громадською діяльністю, він рятує народ, це легше і цікавіше, ніж ница робота вдома... Загалом, однак, щоденний спосіб життя верстви інтелігентів жахливий, це – справжня мерзотність і запустіння, ніякої дисципліни, жодної послідовності, навіть ззовні. День минає, хто зна навіщо, і так – з дня на день, тут панує лише натхнення, тут все догори ногами. У приватному житті – неробство, постійне ходіння туди-сюди, гомерична неохайність, у шлюбі – бруд і хаос, у роботі – наївна відсутність сумлінності, в громадських справах – невгамовна схильність до деспотизму поряд із цілковитою зневагою до іншої особистості, перед начальством – то зарозуміле молодецтво, то покірність» [46].

Вони – невдахи, які, використовуючи вислів Ніцше, «зазнали втрат», і революція – це їхня помста, помста невдах, які прагнуть зрівнятися з тими, що перебувають на вершині, саме задля втіхи лакея, що залишився на самоті в покинутій їдальні; він, кидаючи лякливо погляди навколо себе, хоче

насолодитися вином, яке досі смів сьорбати лише крадькома. Цей невдаха приніс з собою для себе у світ нову мораль, доводячи всі ті можливості, що дрімали в хаотичній російській душі, до досконалості і певного синтезу. Відома картина в Третяковській галереї в Москві («Кликана вечеря». – Д. Д.) чи навіть світлини московітських чекістських груп на їхніх парадних засіданнях під час більшовицької революції виявляють тих реформаторів світу в усій їхній величі. Студенти з велетенськими чубами, коротко підстрижені студентки, ті й ті вирізняються великою зневагою до чистої білизни, часто і до мила. Подертий одяг, капелюхи, немов із гардероба провінційного театру, підперезані шматком ремня штани, типово російські видовжені обличчя – то привітні, то звірячі, з очима, що фанатично блищать від ентузіазму чи кокаїну, що світяться від дикої нетерпимості та сектантської обмеженості, атмосфера, що відгонить димом кинутої долу цигарки, таємними змовами, бомбами і кров'ю. Огидна атмосфера, в якій жила із середини минулого століття вся так звана революційна російська молодь. До цього товариства будь-хто, що пішов на службу «народу» чи «пролетаріату», має вільний доступ. Ледачі від природи («des paresseux». – Д. Д.), невдахи, в приватному житті без здібностей, вони б лише тоді мали якесь значення в комуні, коли б їм вдалося підняти власну убогість до ідеалу, перед яким усі мусили б схилити коліна, так само, як їхні товаришки лише тоді могли б висловити претензію на елегантність, коли б на справжні елегантність і вишуканість було накладене революційне табу, як на щось «буржуазне» і карне.

І це їм вдалося. Із зухвалістю та пихатістю жебрака, який добився честі, сповнені радості, що принижуватимуть тих, із ким вони поки що не могли зрівнятися, вони взялися за свою велику справу встановлювати нові заповіді для «гнилого буржуазного світу». Вище вже вказувалося на прославляння злиденності. Невдовзі це перетворилося на прославляння каліцтва – як фізичного, так і морального. Міцність переконань, особистісна хоробрість і чесність, сильне правове почуття сюди не підходили; і ще менше – релігія обов'язку, що немилосердно переслідувала кожен злочин і кожне неробство.

Тут панували цілком інші «чесноти» і з-поміж них особливо найголовніша – собача вірність їхнім ідолам, а також так зване «гуманне», поблажливе, навіть сповнене захоплення ставлення до всіх інших калік і невдах, які хотіли перетворитися на панів світу... Згадується з «Воскресіння» Толстого епізод у церкві на Великдень, коли Катюша підійшла до жебрака, в якого замість носа посередині обличчя була зарубцьована виразка, і без найменшого виразу огиди, навпаки – з радісним блиском в очах тричі його поцілувала! Це було символічне «причастя» з народом, з абсолютим Толстого. Це було таке ж «увінчання вошивої голови мужика», з яким постійно, за словами Достоевського, мала справу російська література. Це було таке ж падіння на коліна перед каліцтвом, настільки улюбленим революційними і неревольюційними росіянами. Згідно з цим світоглядом каліцтво – вже не каліцтво, краса перетворюється на злочин, а злочинці – на «нещасливих людей», яких «потрібно не судити, а виправляти», проте передусім їх потрібно жаліти. Співчуття – це, власне, те, в чому полягає справжня релігія росіян, релігія, яка перебуває ближче до більшовицького «чека» (надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та шпіонажем. – Д. Д.), ніж це могло б видаватися раніше. Його співчуття – початок так званого гуманного напрямку думок. Гуманний напрям думок – розцілювання мужика із запалим носом і звільнення «нещасливих» бандитів і фальшивомонетників з-під арешту; і третій акт того «гуманного напрямку думок» – це введення на престол «тріумфуючої сволоти», урочисте надання повноважень, щоб судити здорових, яким відрізують язика чи яким наказують чистити туалети – цілком за передбаченим рецептом Достоевського. Щоб засудити великий ідеал Заходу, щоб засудити ідеал усього сильного, здорового і прекрасного, ідеал праці, інтелекту і генія індивідуалізму, що втілений у Міланському соборі чи Святій Київській Софії, у творах «клерикального» Данте, «буржуазного» Байрона, геніальність яких нестерпна для будівельників «нового» світу, вихованих під московітські частушки і фабричні шлягери.

Безперечно, що це трапилося в одну з його безсонних ночей, коли Достоевський вклав у уста Степану Верховенському (у «Бесах». – Д. Д.) слова пророцької візії – «про того ницого раба, того підлого лакея, який першим підніметься драбиною з ножицями в руці, щоб порізати на шматки Боже обличчя великого ідеалу задля рівності, заздості і травлення...» – заради нового ідеалу, потрібно доповнити, що для його духовних батьків (як приміром Руссо французької революції для такого, як він. – Д. Д.) матимуть вагу не тільки безіменні більшовицькі садисти, але й Толстой, і Горький, і Арцибашев, і Скиталець, і ціла плеяда письменників-народників, і Олександр Блок, і безліч інших представників російського національного генія.

Незважаючи на те, цей «геній російського народу» в жодному разі не позбавлений тої «привітності» непередбачуваного впертюха, якою він принаджує всі розбещені, виховані в рабстві слов'янські та неслов'янські душі. Росіянин не знає, що є його правом і його обов'язком, і тому в своїх вчинках керується лише примхою миті. Якщо він сьогодні встав з лівої ноги, то офіціанту він може обмазати обличчя гірчицею; завтра він йому, можливо, подарує сотню рублів. Це російська «непередбачуваність» («самодурство»! – Д. Д.). Виріши в атмосфері цілковитого рабства, залежний від щонайменших примх свого пана і володаря, своєю безперервною зміною настрою росіянин відчувається навіть задоволеним. Не сміючи апелювати до своїх прав, він принаймні має втіху з тимчасової ласки свого пана, з доброго пориву вітру, що змінив його настрій, і – рабська ментальність! – він з гордістю протиставляє «великодушність» свого пана «холодові» і «формалізові» європейця, якому не потрібні нічия ласка чи поблажливість, проте суворо вимагає те, що йому належить, який звертає увагу на чужі права, проте ніколи не забуває завданої йому несправедливості. Звиклий підкорятися чужій істині, позбавлений власних переконань, росіянин здатний до будь-якого вчинку. «Людині (тобто російській людині. – Д. Д.), – пише Достоевський, – важко розпізнати, що гріх, а що ні; тут приховується таємниця, що перевершує людський (тобто російський. – Д. Д.) розум». І якщо це настільки важко, то для росіянина всі шляхи відкриті,

а визначеної дороги в нього немає. «Я тисячу разів дивувався з цієї здатності людини (і здебільшого, як видається, російської людини. – Д. Д.), – пише цей автор далі, – у своїй душі плекати найвищий ідеал поряд з великою ницістю – і все це цілком щиро. Чи в російській людини особлива великодушність, що заведе його далеко, чи просто ницість – ось у чому питання» [47].

Саме нестача цієї великодушності чи «ницісті» в європейця робить його для росіян нестерпним, так, наприклад, для героїні роману Гончарова «Обломов», яка «не відчула в німецькому характері жодної м'якості, жодної чуйності, жодної поблажливості – нічого того, що робить життя настільки приємним, чим можна обійти якесь правило, переступити через загальний звичай, не підкоритися порядкові».

Тому для середнього європейця настільки важко звикнути до співжиття з росіянином, навіть найцивілізованішим: цей останній позичає книгу і не повертає її, заходить, не стукаючи, до чужої кімнати, порожньою балаканиною заважає людині у важливій роботі, відкриває не йому адресовані листи і не вбачає в цьому нічого поганого, дозволяє собі при першій зустрічі немислимі фамільярності і не може надивуватися зі «стриманості» та «лицемірності» європейця, який, зі свого боку, залюбки відмовився б від поцілунків росіян напідпитку, як і від усіх інших виявів «великодушної» вдачі, та вимагає, на протипагу до цього, ретельного виконання взятих зобов'язань.

Не дивно, що така комуна змогла втриматися разом тільки з абсолютизмом. Російська людина маси чи, як би це назвав Ніцше, «стадна тварина», ніколи не змогла відчувати нестачі тієї чи іншої форми абсолютизму. «Головне лихо Росії, – пише В. Соловйов, – полягає в недорозвиненості особистості і завдяки цьому – й колективу, оскільки один до одного ці два елементи перебувають у пропорційному співвідношенні: за пригнічення особистісного з людини не сформується жоден колектив, а – стадо» [48].

Таке стадо виникло з московітського колективу через зневагу індивідуальності та занепад того, що я називав автономною мораллю. Росіянин ніколи не був знайомий із мораллю свідомого самопідпорядкування етичному

абсолютів. «В Європі, – пише далі Достоевський, – закон і обов'язок формувалися і створювалися впродовж тисячоліть. Добро і зло визначені, виважені. Міри і ступені вимірювалися історичними мудрецами людства безперервною роботою над людською душею. В Росії не було нічого подібного, ані добро, ані зло тут не вимірювалися власним сумлінням, те та інше диктувалося тільки згори, без будь-якої участі окремої людини». А Герцен каже: «Ми (тобто росіяни. – *Д. Д.*) не змогли допустити, щоб у нас цінувалися неписане дисциплінуюче моральне почуття, інстинктивне визнання прав особи, прав думки». І далі: «Європейці мають визначену мораль, а ми – тільки моральний інстинкт. Там, де наказує ваша власна свідомість, нас утримає лише жандарм» [49].

Саме це мав на увазі *Д. Мережковський*, коли він (ще в 1905 році. – *Д. Д.*) стверджував, що «в нас ніколи не було свідомої, релігійної волі до патріотизму, до мужності; була тільки елементарна воля». Щось схоже вже писав *Боденштедт*: «Російський селянин підкоряється владі так само, як німець, проте з інших причин. Він побоюється влади як елементарної, нерозважної, сліпої сили; йому видається, що йому, не добираючи засобів, дозволено уникнути її нищівного впливу. Німець до державної влади відчуває повагу, оскільки усвідомлює її право на існування; росіянин його не усвідомлює і відтак намагається уникнути її впливу через підкуп чи дезертирство» [50]. Позбувшись державного примусу, він здатний на все: «Якщо російська людина хоча б трохи зійшла з офіційного звичного шляху, що став для неї законом, – читаємо в Достоевського, – вона одразу ж не знає, що їй робити. В колії все зрозуміло: дохід і чин, суспільне становище, карета, візити, служба і дружина»; «проте без наказу згори?» – «Що ж я тепер? Листок, який відноситься вітром!».

Прославляючи царську державну владу, *М. Катков* між іншим писав: «Немов буря, яку ніщо не в змозі стримати, вона здійме міриади пилинок (тобто російських «громадян». – *Д. Д.*) і пожене перед собою, не запитуючи, що кожен з них думає чи хоче».

Тепер, що станеться, коли зазнає паралічу влада, яка ті порошинки чи листки, як висловився Достоевський, гнати перед себе? Що тоді? Щось схоже ми спостерігали навесні 1917 року, коли російські війська залишили фронт, коли загинув, попри всі зусилля революційного горлопана Керенського, будь-який державний авторитет, коли міради «порошинок» закрутилися вихором у тому дикому танці, що зветься «велика російська революція». Кожен новий клас, що в Європі приходив на зміну старому, виявляв велику здатність до будівництва та організаторські таланти; ані англійці після страти Карла I, ані французи після смертної кари Людовіка XVI не опинилися в становищі безпорадних дітей з казки, після того, як добра фея, що показала їм дорогу в лісі, раптово зникла. З росіянами сталося по-іншому. Російський пролетаріат заклав початок великої революції, але він дуже швидко потрапив у становище одного з героїв Горького, який висловлюється так: «Я відчуваю, що потрапив у безвихідь і змушений розширювати, ламати і перебудовувати життя. Проте як? Тут я безсилий... Цього я не збагну, і цим моя пісня скінчена». В такому разі, звичайно, треба було б звернутися до тих, хто це «розуміє», до нового червоного царя, який, як і Петро I, «діяв більше за допомогою жаху, ніж за допомогою величчя, і відчував відразу до необхідної для монархії «mise en scène» [51], однак попри те був автократом. Хто не володіє собою, змушений посадити на престол самодержця; відсутність внутрішньої дисципліни мала замінити дисципліна, що походить іззовні. Також потрібно було по-новому врегулювати той управлінський апарат, що в Росії за будь-якого режиму був єдино можливим. Саме у цьому сенсі навіть Герцен писав про міцність абсолютистської традиції самодержавства в Росії: «Росією керують за допомогою ад'ютантів і кінних кур'єрів. Сенат, імперська рада і міністерства – це просто канцелярії, в яких відповідні справи не перевіряються, а тільки формально виконуються. Все управління виявляється телеграфними знаками, якими єдина особа із Зимового Палацу сповіщає свою волю. Таку автоматичну догідливу організацію легше похитнути одним ударом у її верхівці, ніж змінити в корені. В монархії трапляється так, що, коли володаря вбито, монархія

залишається; у нас залишається деспотична машина бюрократичного устрою. Лише тоді, коли функціонує телеграф, – хоч би хто ним керував, пануватиме покірність» [52].

Покірність виявляли і Ленінові, проте Ленін миттєво домігся тих властивих для росіян принципів правління, які начебто були зруйновані революцією. Чинячи це, він лишень реалізував принципи, які він вже давно проголошував. Коли в 1903 р. в Женеві відбувся розкол російської соціал-демократії на дві фракції, Ленін сказав: «Нашій інтелігенції є чужими переконання, які могли б їх дисциплінувати зсередини. Нам потрібна дисципліна іззовні» [53].

Коли Ленін узяв державну владу, він почав втілювати в життя саме ті принципи, що були ще царськими і мали своє виправдання в аморфній організації російського суспільства та в його цілковитій відсутності культури. Можливо, саме тому, оскільки упродовж останніх років царат виявився неспроможним послідовно реалізовувати принцип абсолютизму, створивши для Думи (російський парламент у 1906–1917 рр. – *Д. Д.*) певну свободу преси і таке інше і цим похитнув неспроможний до самоврядування народний організм Росії, можливо, саме тому в критичну мить з'явився більшовизм, як «*deus ex machina*», як рятівник російських «споконвічних підвалин». Можливо, він означав тільки спробу врятувати агонізуючу імперську державність, що заразилася отрутою західноєвропейського лібералізму. Про це, про цей можливий випадок можна прочитати й у «пророків»: тоді, коли Леонт'єв обговорює можливість перенесення засад європейської культури, європейського лібералізму до Росії, він радіє сам і тішить читача тим, що це не могло б мати тривалого успіху, оскільки той лібералізм «надзвичайно легко може бути розчавлений між двома аж ніяк не ліберальними силами – між шаленим нігілістичним натиском та міцним захистом наших великих історичних принципів» [54].

«Захист великих історичних принципів» не спрацював, тому виникла потреба замінити його «шаленим нігілістичним натиском», свідками якого ми

були і на чолі якого Олександр Блок побачив самого Христа «в білому віночку з рож» – отож як Антихриста. Цей тиск у Росії мав одразу ж знищити смертельні як для царату, так і для російської революції паростки європейської культури.

Тепер ми отримали відповіді на наше запитання: чому Росія принципово вороже налаштована проти Європи і чому вона вимушена Європу побороти. Аморфною російською масою може керувати тільки самодержавство, самостійним європейським суспільством – тільки власна дія. Тому Росія змушена, з одного боку, захищатися від ґрунтовних європейських рис і не допустити до себе європейських бацил, оскільки ті ґрунтовні риси, прищеплені в Росії, можуть призвести тільки до хаосу і розпаду державного механізму. З іншого боку, Росія змушена прагнути знищити ту Європу, всюди, куди сягає вплив Європи, викоринити її ідеї, позаяк вони формують єдиний захист проти будь-якого абсолютизму, в тому числі і проти російського. Попри це, вона домагається континентального панування задля руйнації духовного усвідомлення своєї належності до єдності, що на Заході окремих людей об'єднує в групи, верстви, класи і спілки, нації, і намагається перетворити ті суб'єкти на аморфну, неспроможну до спротиву масу. Росія постійно боролася з тими європейськими принципами, хоч би за якими формами приховувалася ця боротьба. Росія не боролася проти буржуазії, а проти принципу особистісної гідності і права, що їх як Ленін, так і Леонт'єв безнадійно плутають із принципом «буржуазності».

Раніше Московія боролася з дворянством, що «пригнічує народ», у Польщі та дворянством в Україні, тому що ця верства являла собою вороже налаштовану до абсолютизму корпорацію, яка з шаблею та пером у руці спрямовувала політичне життя її нації. З часів більшовицької революції Росія в Україні боролася проти класу селян, що прокинувся до свідомого політичного життя і створював в Україні найбільшу перешкоду для московітського деспотизму. Радянська Росія бореться проти «жовтих синдикатів» і проти вождів європейського соціалізму, оскільки, щоб здобути панування над західноєвропейським робітничим рухом, із робітників потрібно зробити масу

без керівника. Радянська Росія бореться проти кожної ідеї, яка переважає «ідеали» здичавілого егалітаризму та егоїзму, що раніше чи пізніше, але завжди приводять до абсолютизму. Радянська Росія бореться проти добровільної кооперації, проти організованого колективізму, що ґрунтується на принципі високорозвиненого індивідуалізму. Вона бореться задля ідей, спільних для царату і більшовизму. Боротьба проти козацького дворянства у XVIII столітті, проти української церкви в XIX столітті, проти українського селянства в XX столітті – це були лише перші етапи російського походу проти Заходу; наступними етапами були боротьба проти польської «шляхти» в 1832 і 1861 роках, проти польської католицької церкви за часів Миколи II (протегування так званих маріанітів. – Д. Д.) і пізніше – проти європейського робітничого руху. Мета завжди залишається тою самою – деморалізація відповідного суспільства, його розпад на незліченну кількість «порошинок» Каткова, що є необхідною передумовою панування Росії в Європі.

Коли ведемо мову про зовнішню чи внутрішню політику Росії, завжди можемо констатувати одне й те ж. Коли тепер на Заході Росія сприяє таким верствам населення, як люмпен-пролетаріат, вона передовсім прагне перетягнути на свій бік такі іноземні елементи, які шанують тільки ідеали егалітаризму і задля їхнього втілення готові навіть миритися з чужим абсолютизмом, тобто своєю власною політичною смертю, легко перетворюючись на жертву російської демагогії.

Імовірно, що проблему «майбутньої Росії» чи «третьої Росії», як і питання, чи Росії колись вдасться перейняти європейські принципи, можна не брати до уваги. Мав рацію Чаадаєв, коли говорив: «Nous avons je ne sais quoi dans le sang, qui repousse tout veritable progres» [55].

В одному можна бути певним – що досі у плині своєї історії Росія виявилася неспроможною перейняти ідеї західних країн, усі її намагання наслідувати Захід були марними. Проте цього вона й не хоче. Вона вже перебуває посеред націй Заходу з погрозою, аж ніяк не приховуючи свого

наміру проковтнути кожну з цих націй одна за одною, нахилити їх чи зламати.
Чи жбурне Захід назустріч новим монголам гідну відповідь?

Примітки

1. Hegel: „Philosophie der Geschichte.“
2. Hegel, ebenda.
3. Gleb Uspenski: „Die Macht des Bodens.“
4. Danilevsky: „Rußland und Europa“, S. 127 (der russischen Originalausgabe).
5. V. Solovyov: „Das nationale Problem in Rußland.“
6. Nach dem oben besagten Buch von V. Solovyovs zitiert.
- 7.
8. A. Herzen (Gertsen): „Von jenem Ufer her.“
9. K. Aksakov: Historische Werke, Bd. I.
10. Yu. Samarin: Werke, Bd. I., SS. 57, 277, 305 der russischen Originalausgabe.
11. M. Bakunin: „Briefe über den Patriotismus.“
12. M. Bakunin: „Briefe über den Patriotismus.“
13. Miller: „Das Slaventum und Europa“, S. 95 der russischen Originalausgabe.
14. Khomiakov: Werke, Bd. II, SS. 58, 61 der russischen Originalausgabe.
15. Ebenda, SS. 61–62.
16. Miller, ebenda, S. 179.
17. Khomiakov, ebenda, SS. 65, 66, 72.
18. Mackenzie Walles: „Rußland“ Bd. II. S. 193, 194.
19. Danilevsky, ebenda, S. 211 der russischen Originalausgabe.
20. V. Rozanov: „Neben der Kirchenmauer“, Bd. II, S. 63 der russischen Originalausgabe.
21. Gesetzbuch des russischen Kaiserreichs, I. Par. 42, 43.

22. Khomiakov, ebenda, S. 399 der russischen Originalausgabe.
23. Yu. Samarin, ebenda, Bd. I., S. 399 der russischen Originalausgabe.
24. Mackenzie Walles, ebenda, Bd. II., S. 191.
25. V. Solovyov/SS. 124, 125 der russischen Originalausgabe. / „Rußland und die ökumenische Kirche.“ Einleitung.
26. Hegel, ebenda, SS. 509–510.
27. V. Rozanov, ebenda, Bd. I, S. 218.
28. M. Walles, ebenda, Bd. II, S. 194.
29. Leroy-Beaulieu: „L’Empire Russe“, Buch I, Kap. 7.
30. L. Tolstoy: „Das Märchen von Ivan dem Narren.“
31. „Neu-Europa“ vom 30. Oktober u. 20. November 1919, sowie „Jahrgang 1918“. Nr. 1.
32. „Proletarskaya Kultura“ („Proletarische Kultur“) 1919, Novemberheft.
33. K. Leontyev, ebenda, SS. 113–114.
34. K. Leontyev, ebenda, S. 115.
35. Miller, ebenda SS. 68, 76, 258.
36. Pypin: Charakteristik der literarischen Meinungen, S. 136 der russischen Originalausgabe.
37. Danilevsky, ebenda, S. 120.
38. E. Boutmy: Essai d’une psychologie politique du peuple anglais en XIX siecle.
39. K. Leontyev, ebenda, S. 143.
40. Yu. Samarin, ebenda, Bd. I, S. 40.
41. F. Dostoyevsky: „Der Spieler.“
42. „Das ist das rechte Wort.“
43. „Sie sind ganz einfach Faulenzer!“
44. F. Dostoyevsky: „Die Dämonen.“
45. K. Leontyev, ebenda, SS. 277, 465.
46. Sammelwerk „Richtpunkte“ (Sbornik „Vekhi“).
47. F. Dostoyevsky: „Der Halbwüchsige.“

48. V. Solovyov: Werke, Bd. V, S. 206 der russischen Originalausgabe.
49. A. Herzen (Gertsen): „Vom anderen Ufer her.“
50. Bodenstedt: „Russische Fragmente“, Band I., S. 13.
51. A. Herzen (Gertsen): „Die alte Welt und Rußland.“
52. A. Herzen, ebenda.
53. Protokolle des 2. ordentlichen Kongresses der russischen sozialdemokratischen Arbeiterpartei, Genf 1903, S. 33 der russischen Originalausgabe.
54. K. Leontyev: Werke, Bd. V., S. 386 der russischen Originalausgabe.
55. Chaadayev: „Lettres sur la philosophie de l’histoire.“

РОЗДІЛ IV

АПОКАЛІПТИЧНИЙ ДРАКОН І ЗАХІД

Ці жахливі пророчі слова Е. Ренан написав під час війни 1870–71 рр.: «Росія тільки тоді буде значною небезпекою, якщо Європа дозволить їй сформувати штурмову групу з конгломерату варварських народів Центральної Азії – з народів, які самі по собі безсилі, проте навчені дисципліні, вони здатні, якщо на це не звертати уваги, згуртуватися під московітським Чингізханом, як під Драконом Апокаліпсису... Подумайте лишень, що за тягар похитнув би світову рівновагу в день, коли навколо великого московітського конгломерату згруппуються Богемія, Моравія, Хорватія, Сербія, все слов'янське населення Східної Європи, ця все ще войовнича раса з колишнім героїзмом, якій потрібно лише, щоб нею командували... Що Ви тоді скажете?»

Це застереження забутого публіциста, написане 90 років тому, в наші дні постає немов примарна настанова перед залишком Європи.

Досі сьогоднішнє політичне керівництво Заходу могло не давати відповіді на це доленосне запитання. Більш того: сталося те, про що ані Ренан, ані його сучасники не могли навіть і мріяти. Політики Заходу – в Ялті, Потсдамі, Тегерані – самі уквітчали шлях, що через Київ, Прагу, Будапешт провадив московітського Чингізхана до стародавніх міст Європи аж до Берліну. Навіть у трагічні дні України (1917–21) чи Угорщини (1956) Захід нерухомо і мов зачарований спостерігав за героїчною боротьбою проти апокаліптичного дракона з Москви. Викликає іронію той факт, що, немов навмисно, представники тієї нелюдської більшовицької системи пристрасно прагнули відновити золоту еру «добробуту і миру» в Організації Об'єднаних Націй спільно із західними політиками...

Де приховане джерело безперервного відступу Заходу перед московітським Чингізханом? Де джерело невпинного потягу Москви до Заходу, до Сходу, до Півдня і до Півночі, до встановлення над усіма народами свого панування? Джерело російської зверхності і дедалі більшого впливу на Заході

має нематеріальну, диявольську природу. Чи є воно силою ідеї? Безперечно! Ця ідея, що мобілізувала російські орди на Захід і нагнала на нього жах, постійно змінювалася. Одного разу вона – «єдина рятівна» сила російського шаманського «православ'я». Іншого разу – «регулювальна сила» царату, на противагу до бурхливого демократичного чи революційного Заходу. Іноді – панслов'янство, «звільнення слов'ян»... Деколи – комунізм, «звільнення» пролетаріату... Подекуди – націоналізм, «звільнення» поневолених «західним імперіалізмом» націй. Прапор московітських пророків змінював свої кольори та регалії, лише одне залишилося тут незмінним, а саме: ідея «вибраного» російського народу, народу «надлюдей», «вищої раси», яка мала б усі вище згадані ідеї реалізувати і під керівництвом Москви «ощасливити» всі інші народи та встановити над ними російське панування.

Отож рушійною силою російського натиску була ідея, але із застереженням! Позаяк ідея, що невпинно змінюється, яка, власне, є маскою, побудованою на брехні, вона стає чимось більшим, ніж ідея. Вона стає голою волею, щоб усе довкола поневолити. Тоді ідеї залишаться тільки роль маскування, щоб ввести в оману наївний світ про мету, що за нею ретельно приховується. Це вже сто років тому чудово зрозумів ще один ясновидець Заходу, який його від цього застеріг. Це був справжній знавець Росії, Віскон Мельхіор де Воге. У своєму «Російському романі» він про відомий роман Ф. Достоєвського «Беси» писав: «Найбільша заслуга цієї книги полягає в тому, що вона дає нам чітке уявлення про те, де приховується сила нігілістів (тодішня назва більшовиків. – Д. Д.). Їхня сила не в доктрині, не в організації, їхня сила перебуває у вдачі кількох людей. Автор (Достоєвський. – Д. Д.) пожвавлено змальовує вкрай напружену волю цих людей з їхніми холодними, немов сталь, душами. Здебільшого цим своїм характером вони приваблюють інших людей, навіть якщо ціла їхня енергія спрямована на зло. Тому, що характер обіцяє масам керівництво, забезпечує міцний порядок, а це саме і є першою потребою людського колективу». Кидаючи погляд у майбутнє, далі Воге говорить: «Якщо ці нігілісти перейдуть до пропаганди дії, то вони видаватимуться надзвичайно

схожими на наших власних революціонерів. Проте, коли ми роздивимось їх дещо ближче, то знайдемо між ними ту ж відмінність, що й між диким хижаком і домашньою твариною. Наші найгірші революціонери – лише злі собаки, а російські нігілісти – вовки, навіть скажені вовки, що значно небезпечніше».

Безмежна віра в свою вищу силу «вибрану расу», у «святе завдання» свого призначення стати керівним народом «дегенеруючого Заходу», що постає немов дика сила скаженого вовка, – це ті фактори, що не піддаються врахуванню, що надавали московітській орді її стимулу і паралізують спротив усіх західних, плебейських, заячих душ проти цього двоногого *boa constrictor*'а, якого християнська цивілізація Заходу хоче знищити. Щоб подолати цю фанатичну силу зла, їй потрібно протиставити ще сильнішу силу духа. Треба вдатися по допомогу до тієї вищої сили, яка на початку нашого літочислення до грішного людства відправила на землю свого посланця... Нажаль, мало таких, хто на Заході зміг чи хотів би стати прапороносцем тієї сили. Матеріалістичні ідоли засліплюють очі провідникам Заходу. Вони не бачать небезпеки і відвертаються від тієї надприродної сили, що і нашому духові надає міцності, а рукам – сили. Матеріалістичні ідоли затьмарюють розумові здібності провідних людей Заходу, демобілізують їх духовно, морально і, незважаючи на фінансову і збройну сили Заходу, також фізично стримують їхню волю та бойовий дух. Ту волю і ту віру, перед якими колись відступили орди Чингізхана чи Аттили.

Ця ж неспроможність сьогоденних провідних кіл Заходу виступити носіями великої безкомпромісної, антиросійської ідеї налаштовує їх на байдужість, якщо не на ворожість, до заклику часу, який як єдино можливий може принести порятунок, до гасла націй Центральної та Східної Європи, які борються за свою незалежність: знищення жахливої імперії, розподіл варварського російського царства – імперії рабства, безбожності, геноциду і ганьби.

Під час французької революції відомий англійський мислитель і державний діяч Едмунд Берк, оповитий глибоким сумом, висловив свою дивну візію: «the age of chevallery is gone, that of sophists, economists and calculatores

has succeeded». І це була сказано серйозніше, ніж може видаватися на перший погляд. Провідна каста нинішнього Заходу – це «софісти», тобто люди без віри у вищу ідею, за яку хочеться боротися чи загинути. Провідна каста нинішніх країн Заходу – «економісти», тобто люди, які переоцінюють силу матерії, економічного фактору, грошей і матеріального добробуту, не розуміючи, що сильною кожна націю робить тільки незламний дух, тільки глибока повага до духовних і моральних вартостей... Нинішня еліта Заходу – це «розважливі люди», тобто люди, які розглядають кожен конфлікт, в якому одна сторона мусить перемогти, інша – загинути, із всесвітньо-історичним значенням тільки як непорозуміння між двома комерсантами, що його можна було б урегулювати тим чи тим (fifty-fifty. – Д. Д.) розрахунком. Софістам, економістам і розважливим людям для того, щоб убити Дракона Апокаліпсису з Москви, завжди не вистачатиме необхідної шляхетності духу, мудрості думки, будь-якої візії і сили волі.

Це могла би здійснити тільки нова еліта, еліта, що володіє всіма тими рисами вдачі, яких сьогодні бракує. Еліта нового лицарства, яка потрібна Заході, щоб успішно захистити святі блага християнської цивілізації. Стара еліта, з якої Берк глузує, має поступитися місцем новій, вона мусить піти. Так само і та мафія московітських посібників, яка отрує колись чисте повітря християнського Заходу. Не можна забувати змістовних слів Демосфена до його байдужих співвітчизників у боротьбі проти македонців: «Ви маєте від усієї душі ненавидіти тих, хто в їхньому натовпі висловлюються за Філіппа. Ви повинні зрозуміти, що ніколи не вдалося б подолати ворога поза міською стіною, доки ви в самому місті не приборкаєте тих, хто йому подає свою руку допомоги».

ПІСЛЯСЛОВО

Політики, які оглядають тільки поверхню подій, вважають Росію – будучи глибоко враженими її територією та її людськими масами – непереможним велетнем. Окрім розміру площі, числа мешканців і корисних копалин, певна річ, для доказу наводяться історичні факти: невдача кампанії Наполеона, перед тим – провал Карла із Швеції, боротьба в Росії в Першій світовій війні і пізніше Гітлера.

Факти фактами, потрібно тільки вміти їх пояснити. *Причини успіху, яким Росії досі вдавалося позбутися усіляких завойовників, були за своєю природою не воєнно-стратегічними, а політичними.*

Візьмемо похід Карла XII проти Петра I: всупереч російським і тим неросійським історикам, які перебувають під навіюванням перших, похід Карла XII міг би з таким самим успіхом, як поразкою, закінчитися перемогою шведів. Генерал Юнаків у своїй капітальній праці про «Велику Північну війну» (опублікованій у видавництві російського імперського воєнно-історичного товариства перед I Світовою війною. – Д. Д.) доводить, що вторгнення Карла довело Московію до краю загибелі. Автор оксфордської історії європейського Сходу стверджує, що союз шведського короля з Мазепою був єдиною реальною політичною комбінацією. Проте акція не вдалася. Чому? Тому, що їй поперек дороги стояла недалекоглядна політика європейських держав. Проти Швеції на боці Петра виступили Данія і Польща. Для однієї Швеції це було забагато...

Через два роки після битви під Полтавою дипломатії українського гетьмана Пилипа Орлика вдається у війну з царем Петром вплутати Туреччину. У степах навколо Пруту армія царя на чолі з самим Петром I була оточена турками, і цареві не залишалось – за нормальних передумов – нічого іншого, як капітулювати і стати бранцем «Високої Порти». Можна собі уявити, які наслідки мав би такого роду безславний кінець кар'єри Петра для наступної долі Росії.

Проте сталося по-іншому. Підкуплений діамантами цариці Катерини I – а саме вона була у російському таборі разом із царем, – візир прийняв викуп і звільнив царя разом із його армією з гарантованої катастрофи по тому, як він накинув ганебний для Москви мир, який, між іншим, забезпечував незалежність України і над виконанням якого Петро пізніше навіть не замислювався. І в 1709, і в 1711 році Росія рятувалася не стратегічною нездійсненністю її розгрому, а згубною політикою Заходу і Туреччини...

Проте посилилася Росія – після так званого «часу сум'яття» (від смерті Івана Грозного до 1613 року. – *Д. Д.*) – так само завдяки політичній нерішучості Заходу. Вже за часів Івана Грозного не бракувало далекоглядних – проте, на жаль, поодиноких – західних політиків, голоси яких застерігали про небезпеку посилення Росії. Іспанський герцог Альба вже в 1517 році радив німецьким імперським станам не дозволити, щоб до росіян дійшла артилерія і модерна зброя, бо, як він уважав, «коли московський цар оволодіє всім новим у військовій техніці, то він перетвориться на найсильнішого супротивника, який буде небезпечним не тільки для Німеччини, а й для цілого Заходу». Проте для Заходу важливіше було провадити торгівлю сьогодні, ніж розмірковувати про завтрашню небезпеку. На той час не бракувало західних європейців, які – після того, як вони перед тим упродовж тривалого часу служили в «особливій гвардії» (опричині. – *Д. Д.*) царя, – подавали детальні проекти, як з Білого моря потрібно напасти на московітську імперію, щоб зруйнувати тиранію царя – «найдавнішого ворога всього християнського світу і огидного деспота». Автор одного з таких планів пропонував з безрідних солдатів сформувати інтернаціональну військову частину, щоб зібрати військо, призначене проти Москви, як це в наші часи неодноразово робили більшовики (в Іспанії, в Греції тощо – *Д. Д.*). Все ж ані ці проекти, ані застереження герцога Альби не були спроможні поширити ідею боротьби проти небезпеки московітського вторгнення в Європу. На російську політику Європи жодного істотного впливу також не справили застереження і дипломатичні дії гетьмана в екзилі Пилипа Орлика.

Похід Наполеона не вдавсь, і все ж окремі західні історики стверджували, що це сталося не зі стратегічних причин. План імператора полягав у тому, щоб просунути до Двіни і Дніпра, там зайняти захисні позиції, зміцнити цю лінію, влаштувати склади на все, що потрібно для армії, і лише навесні 1813 р. наступати на Москву. Невгамовність корсиканця і його віра в свою зірку, як і необачні поради деяких маршалів, зірвали той план і на початку зими занести «велику армію», що аж ніяк не було неминучим. Відсутність готовності до зимового походу довершила все. Деякі автори стверджують, що за кращої підготовки походу навіть відступ із Москви не перетворився б на поразку: біля Вільно французи могли протиставити росіянам удвічі сильнішу армію, ніж російська.

Причина невдачі – стверджували ті автори – полягала не в помилковості плану вторгнення, а в пов'язаних із його реалізацією помилках. Проте головна причина полягала знову ж таки в політиці. Після того, як армія Наполеона зайняла цілу Польщу, Білорусь, а також частину російських територій і наблизилася до кордонів України, серед населення і навіть у самій російській армії почали поширюватися деморалізація та поразництво. З тогочасних російських мемуарів упевнюємося, що ця деморалізація спричинила залишення Москви напризволяще. Розбиту біля Бородіна (іншими словами, в битві під Москвою. – *Д. Д.*) російську армію, що відступала частково через Москву, населення зустрічало образами і лайкою. В самій армії підупав дух спротиву. Відомі випадки, коли священники в Білорусі приводили народ до присяги імператорові Наполеону; також відомо, предводитель дворянства в Україні, на ім'я Лукасевич, і на банкеті виголосив тост за здоров'я Наполеона. Можливо, це був лише вияв відваги окремої людини, проте, якщо таке могло статися в країні, досі окупованій російською армією та адміністрацією, то це свідчить про надзвичайне падіння на той час російського престижу. І – що мало вирішальне значення – почалися селянські заколоти. Поширювалися чутки, що Наполеон – син цариці Катерини II, який іде, щоб звільнити селян від кріпацтва. Селяни почали бунтувати проти своїх поміщиків. Наполеонові радили видати маніфест

про звільнення селян. Це могло б бути іскрою, полум'я якої могло поглинути російську армію (яка складалася із селян-кріпаків. – *Д. Д.*) і яка була би руйнівною для обороноздатності російської держави, а також для становища царя. Наполеон цього не зробив, навпаки, в окремих випадках він велів своїми збройними силами придушити селянські повстання проти поміщиків; він не хотів давати волю «природній силі народного бунту». У відповідь на це той народний бунт повернувся проти нього самого.

Пізніше він шкодував, що не використав нагоди. Про це відомо з мемуарів його ад'ютанта Коланкорта, з яким він взимку 1812 року проїхав разом у санях цілий довгий шлях від Москви до Парижу. Він також виявив зацікавлення українською «Енеїдою» Котляревського і звелів своєму придворному історикові Лезюеру написати історію українських і донських козаків, вірогідно, як про той елемент, що в історії завжди чинив спротив московітській імперії. Проте було надто пізно.

Отож бачимо, що навіть у цій великій кампанії Захід побоювався взятися за ту зброю, яку Москва постійно використовувала проти нього – давніше як агітацію проти козацької старшини в Україні, проти дворянства в Польщі, проти турецьких «беїв» на Балканах і сьогодні скрізь проти «буржуазії» та «фашистів». Проте головне полягало в тому, що Захід залишив поза увагою національний момент, набагато більше диференційований національний склад величезної російської імперії, національні лінії поділу, в які можна було б найлегше увігнати клин задля її розколу. Так це було тоді, точно так само це відбувається тепер. Немає жодних стратегічних причин, у невдачі походів на Росію винна тільки політика.

У Кримській війні (після російської експропріації Румунії. – *Д. Д.*) європейську політику очолювали – на щастя Європи і людства – далекоглядні державні діячі. Велика Британія разом із Туреччиною, з Францією Наполеона III і Сардинією організувала антиросійську коаліцію. Ця коаліція прогнала росіян із Румунії і загалом із Балкан, розбила армії царя в Криму, завоювала Севастополь, потопила російський флот і довела до смерті Миколу I, а, крім

того, змусила нового царя просити миру на ганебних для нього умовах: Росії заборонялося володіти війсьним флотом і укріпленнями в районі Чорного моря. Отож там, де політика перебувала на належній висоті свого завдання, успішними були й спроби придушення Росії. Щоправда, це був лишень напівуспіх, проте знову ж таки його спричинила політика. Західні союзники безперервно квапили Австро-Угорщину до вступу до їхньої коаліції. Тоді Габсбурзька монархія була – ще перед тим, як Прусія звершила об'єднання Німеччини, – найсильнішою військовою державою в Європі (за винятком Франції. – Д. Д.). Її участь у війні могла б завдати Росії значного клопоту і похитнути її імперське становище цілком в інший спосіб.

Проте Австрія залишилася нейтральною, обмежившись збройною демонстрацією на кордоні. Лише через 22 роки після укладення Парижем мирного договору, що поклав край Кримській війні, московітський ведмідь, використовуючи роздроблення Франції в 1870–71 рр., знову вдерся на Балкани. Армії царя, готові до вступу, в 1878 році вже майже стояли перед ворітьми Константинополя. Енергійний натиск Великої Британії і концентрація британського військового флоту в Дарданеллах змусили царя відступити і полишити не тільки Константинополь, а й незабаром після цього фактично цілі Балкани.

Тільки завдяки прихильності Заходу в 1905 році під час російсько-японської війни російська поразка не перетворилася на катастрофу. Тоді Росія зважилася на укладення мирного договору не стільки під враженням від завданих їй японцями поразок, скільки з огляду на небезпеку революції, що насувалася й справді спалахнула восени 1905 року. Ця революція не була дрібницею, і її тільки великими зусиллями царату вдалося подолати та перевести в річище легальної парламентської опозиції. Якщо б тоді Росію, переможену на Сході, паралізовану всередині революцією, з боку Німеччини й Австро-Угорщини зробити об'єктом атаки з Заходу, то безперечно, що імперія розкололася б. Хтозна, чи держави західної Європи тоді поспішили б на допомогу Росії, що була майже вщент розбита на Далекому Сході, коли б вона,

перебуваючи в розпалі внутрішньої революції, ще й від свіжих сил нових противників зазнавала поразок на своїх західних кордонах; а надання допомоги з боку Америки в 1905 році не було можливим ані стратегічно, ані психологічно. Проте нічого з цього Німеччина не вчинила, навпаки, імператор Вільгельм II запевнив царя в своєму дружньому ставленні. За цей нейтралітет своїм західним сусідам Росія віддячила вторгненням у 1914 році.

Якщо ми займемося подіями сучасності, то побачимо, що уроки історії залишилися марними. Союзники виграли війну проти Німеччини, проте втратили мир. Те, що тепер Росія загрожує цілому світові, відбувається не внаслідок її військової сили, а завдяки дружній до росіян політиці Заходу. Підґрунтя її сили ховається в тому, що Захід їй – без потреби – всупереч згоди з національним Китаєм передав Маньчжурію, що він – згідно з бажанням Сталіна та Рузвельта – не розпочав наступ на Балканах, що залишив росіянам напризволяще Чехословаччину, яку він сам міг зберегти, що по той бік Ельби віддав Москві Балкани і Німеччину, до чого не було жодної причини. Захід сам зруйнував усі бар'єри, що стояли на заваді російській експансії в Європу та на Далекий Схід, не бажаючи замінити їх своїми власними бар'єрами. Захід категорично не погоджується бачити у величезній російській імперії склеювання докупи різних націй і санкціонувати програму її поділу. Він відмовляється використати єдину ефективну зброю для роздроблення великої імперії і приборкання її імперіалізму. Отож і не дивно, що Росія безперервно посилюється і збільшується. Уявна безперспективність нападу Заходу чи Сходу на Росію не має з цим нічого спільного, як і імперська велика площа. Причина російської небезпеки, що хапає все навколо руками, полягає в інертності західного політичного мислення!

Точно так само причина невдачі німецького вторгнення в 1918 році полягала аж ніяк не у збройній силі вже докорінно розбитої і з огляду на збройну силу вже неіснуючої Росії, а в політиці західних союзників, які не хотіли допустити краху великої російської імперії; щось схоже спостерігалось в 1905 році, коли вони стали на заваді розпаду царської імперії. Ті ж причини

знову зіграли свою роль у 1941 – 1945 роках. Тут передусім мається на увазі інертна політика німецького націонал-соціалізму, яка в Україні, в Польщі, Білорусі та в Прибалтиці не бажала покладати свої надії на звільнення поневолених народів, а в останню хвилину поставила на «нову білу Росію» на чолі з генералом Власовим. Те саме й тепер чинять політики, які ігнорують Україну й усі волелюбні нації, довіряючи всеросійському трупові Керенському. Насамкінець потрібно відмовитися від легенди – надзвичайно приємної для росіян – про неможливість перемоги над Росією. Це справді тільки легенда. Можна вести мову про відсутність на Заході волі задля повалення московітського чудовиська. Проте аж ніяк – про неможливість реалізації цього наміру.

З ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ АВТОРА

Доктор права Дмитро Донцов народився у 1883 р. в Мелітополі (Таврида) на півдні України. Навчався у Санкт-Петербурзі, Києві, Львові (Лембергу) і Відні. За царських часів був членом РУП (Революційної Української Партії) і був двічі ув'язнений (у 1905 і 1907-08 рр.). У 1908 р. врятувався втечею за кордон.

Від 1908 до 1914 року писав для української преси Києва і Львова, а також для антиросійського часопису «Ukrainische Rundschau», єдиного іншомовного органу українців на Заході, що видавався Українським клубом австрійської імперської ради у Відні.

У 1913 р. у Львові він виступив з промовою на Всеукраїнському студентському конгресі. Там він виголосив – з огляду на загрозову небезпеку війни – свою програму «сепаратизму», тобто цілковитого відокремлення України від Росії і заснування незалежної Української держави. Цей крок викликав різку реакцію російської преси. Донцов став об'єктом найгострішого нападу у Думі керівника Партії кадетів, (конституційних демократів) професора Павла Мілюкова, видавця часопису «Речь», що виходив у Санкт-Петербурзі. У соціал-демократичній пресі проти нього висловлювався Ленін.

Від 1914 до 1916 р. у Берліні Донцов видавав кореспонденцію для Українського клубу австрійської імперської ради і німецькою мовою публікував свої твори: «Українська державна ідея і війна проти Росії», «Велика Польща і центральні держави», «Похід Карла Дванадцятого в Україну». Крім того, він писав статті для різних німецьких тижневиків і щомісячників, як, приміром, «Der Panther», «Der Türmer», «Der März», «Der Tag» і «Die Politik», видавцем яких був др. Пауль Рорбах.

У 1918 р. був призначений прес-шефом українського уряду в Києві під керівництвом гетьмана генерала П. Скоропадського, писав статті для

української преси в Києві, публікував антиросійські твори, виступав з доповідями.

У 1919 – 1921 рр. був керівником прес-бюро української дипломатичної місії в Берні. Упродовж цього часу він також писав статті для швейцарської преси. Від 1922 до 1939 р. видавав щомісячник «Вісник» у Львові; цей часопис мав антибільшовицьке й антиросійське спрямування і викривав «три «М»: «Москву, матеріалізм і масонство». У цей час опублікував книгу «Націоналізм», у якій визначив принципи національної ідеології, заснував антиросійський націоналістичний рух у Галичині, що мав жвавий відгук у радянській Україні. В 1939 р. автор разом із іншими українцями перебував у польському концентраційному таборі «Берега Картузька». Після німецької окупації припинив виходити його часопис «Вісник». Від 1946 р. писав статті для української преси в Англії, Німеччині, Франції, Канаді і Сполучених Штатах. У 1946 р. більшовики вимагали його видачі разом із 24 іншими українцями. У 1949 – 1952 рр. – професор української літератури в університеті Монреалю.

Др. Донцов опублікував багато надзвичайно цікавих книг, з-поміж них: «Хрест проти диявола», «За який провід?», «Дух нашої давнини», «Правда прадідів великих», «За яку революцію» і «Від містики до політики» і т. д. Регулярно писав статті для часописів «ABN Correspondence» і «The Ukrainian Review».

Від 1913 р. і до сьогоднішнього дня др. Донцов неодноразово був об'єктом найгостріших нападів з боку російської преси – царської, демократичної, більшовицької – спочатку в царській імперії, а пізніше в СРСР і за кордоном.

[Редакція першого видання]